

Η συνείδηση ως αντικειμενική δραστηριότητα: Μία ιστορική-γενετική προσέγγιση**

Περίληψη

Τα ψυχικά φαινόμενα και η συνείδηση μπορούν να εντοπιστούν στα σημεία και στη γλώσσα. Εφόσον τα δύο τελευταία ανήκουν στον αντικειμενικό κόσμο της ανθρωπίνης αλληλεπίδρασης, η συνείδηση αναδεικνύεται ως μέρος της αντικειμενικότητας. Σημείο είναι το προϊόν της αλληλεπίδρασης μεταξύ συνειδήσεων. Έτσι, η παραδοχή της ύπαρξης του σημείου προϋποθέτει την ύπαρξη της δράσης. Η δραστηριότητα είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, άρα είναι αντικειμενική. Είναι η αντικειμενικοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών των ανθρώπων ως παραγωγή και αναπαραγωγή των συγκεκριμένων αναγκών στην κοινωνία. Η ανθρώπινη συνείδηση αναδεικνύεται ως συν-γνώση ή συν-συνείδηση διαμέσου της γλωσσικής δραστηριότητας. Η συνείδηση ως συν-γνώση τονίζει τη γένεση της ανθρωπίνης υποκειμενικότητας όχι ως απλού ισχυρισμού αλλά ως ενός πράγματος που η ύπαρξή του μένει να αποδειχθεί. Η συνείδηση και η εαυτότητα εμφανίζονται επομένως ως αντικειμενική, διαμεσολαβητική αλλά υποκειμενική δράση. Από την άποψη αυτή, ο εαυτός είναι χειραφετημένη συνείδηση. Γι' αυτό η ψυχή αναδεικνύεται ως η υποκειμενική εικόνα της αντικειμενικότητας.

Το ερώτημα της φύσης της συνείδησης είναι κεντρικό στην ψυχολογία, τη φιλοσοφία και τις επιστήμες του ανθρώπου, και εμφανώς ακόμη δεν έχει λάβει μία οικουμενική απάντηση. Η ιστορική-γενετική μέθοδος – η θεωρία, δηλαδή, που αντιλαμβάνεται τη συνείδηση ως αντικειμενική ανθρώπινη δραστηριότητα – φαίνεται ως η μόνη προσέγγιση που είναι ικανή να προσφέρει ένα κοινό έδαφος ώστε να επιλυθεί το πρόβλημα της φύσης της συνείδησης: Τι είναι η συνείδηση, πώς συγκροτείται και πού πρέπει να εντοπισθεί. Από αυτή την οπτική γωνία, το ερώτημα της συνείδησης θα έπρεπε να συσχετίζεται με την εργασία, την ανθρώπινη νόηση, τη γλώσσα και τη γλωσσική δραστηριότητα.

* Ο Siyaves Azeri είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οτάβα στον Καναδά.

** Το άρθρο μεταφράστηκε από το περιοδικό *Science and Society*, με την άδεια του εκδότη.

Μία (ιστορικός) υλιστική μαρξιστική ψυχολογία δεν πρέπει να συνιστά μιαν απλή άρνηση, μιαν «αντίθεση» στις εμπειρικοιστικές, ιδεαλιστικές και δυϊστικές θέσεις. Η υλιστική μεθοδολογία δεν αρκείται στον ισχυρισμό της ύπαρξης και της κοινωνικότητας της συνείδησης, που δεν είναι δυνατόν να γίνονται δεκτές ως απλά αξιώματα. Προτιμότερη είναι η υιοθέτηση της διατύπωσης του ζητήματος από τον Βιγκότσκι, σύμφωνα με την οποία μία γνήσια μαρξιστική μεθοδολογία πρέπει να αντιμετωπίζει το αξίωμα ως πρόβλημα. Η μαρξιστική μελέτη της συνείδησης οφείλει όχι μόνο να δείχνει τη γένεση της συνείδησης αλλά και να εξηγεί την κοινωνική ουσία της, με άλλα λόγια να εξηγεί γιατί η συνείδηση είναι κοινωνική. Η εκπλήρωση αυτής της επιταγής έχει ιδιαίτερη σημασία για τον μαρξισμό, διότι συμβάλλει στην κατάρριψη ενός από τα θεμελιώδη στοιχεία της αστικής ιδεολογίας και προπαγάνδας: του ατόμου ως ενός αυτόνομου, αυτόνομου (ανεξάρτητου), ολοκληρωμένου όντος. Προδίδει την ανιστορική, συντηρητική και ντετερμινιστική φύση των αστικών προσεγγίσεων της συνείδησης με τις μορφές του ατομικισμού, του εθνικού συνειρμισμού ή του πολιτισμικού σχετικισμού, προβάλλοντας τον ουσιαστικιστικό πυρήνα των συγκεκριμένων προσεγγίσεων. Μία αυθεντική μαρξιστική μελέτη της συνείδησης συμβάλλει, επίσης, στη διασαφήνιση της μαρξιστικής προσέγγισης στη δράση, την κοινωνία και την ιστορία του ανθρώπου, διαφοροποιώντας την από οποιαδήποτε μορφή ντετερμινισμού.

Οι στόχοι αυτού του άρθρου είναι πολλοί. Θα επιχειρήσω κατ' αρχάς να δείξω ότι η δραστηριότητα και η γλωσσικού τύπου δομή της γενικά, καθώς και ειδικά η γλωσσική δραστηριότητα και η φύση των γλωσσικών σημείων ως εργαλείων, είναι τα θεμελιώδη συστατικά της γενετικής διαδικασίας της διαμόρφωσης της συνείδησης. Η δραστηριότητα και η γλωσσική μεσολάβηση είναι οι εκ των ουκ άνευ όροι της κοινωνικότητας της συνείδησης. Ελπίζω επίσης να δείξω ότι η ιδέα του εαυτού, του «εγώ», βασίζεται στην ιδέα της συνείδησης στη χειραφετημένη μορφή της. Και ακόμη, ότι στο ζήτημα της επίλυσης του προβλήματος της συνείδησης υπάρχει μία συνέχεια ιδεών από τον Βιγκότσκι στον Λεόντιεφ μέσω του Λούρια. Η συνέχεια αυτή πηγάζει από την ανάλυση του Μαρξ για την ανθρώπινη δραστηριότητα σε αντιπαράθεση με εκείνη των ζώων· ο Μαρξ εισάγει την ιδέα ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι δραστηριότητα χειραφετημένη και ότι γίνεται το κατ' εξοχήν αντικείμενο της βούλησης και της συνείδησης του ανθρώπου. Γράφει σχετικά:

Το ζώο είναι εξ αρχής ένα με τη δραστηριότητα που έχει στη ζωή του. Δεν διακρίνει τον εαυτό του από αυτήν. Είναι η *δραστηριότητα της ζωής του*. Ο άνθρωπος κάνει την ίδια τη δραστηριότητα της ζωής του αντικείμενο της βούλησης και της συνείδησής του. Η δραστηριότητα της ζωής του είναι συνειδητή. Δεν πρόκειται για έναν προκαθορισμό με τον οποίο συγχωνεύεται άμεσα. Η συνειδητή δραστηριότητα ζωής διακρίνει εξ αρχής τον άνθρωπο από τη δραστη-

ριότητα ζωής του ζώου. Ακριβώς γι' αυτό τον λόγο ο άνθρωπος είναι ένα είδος-ον. Ή ακριβώς επειδή είναι ένα είδος-ον είναι συνειδητό ον, δηλαδή η ίδια η ζωή του είναι γι' αυτόν ένα αντικείμενο (1975, 276).

Ο ιστορικός υλισμός έναντι του εμπειρισμού, του ιδεαλισμού και του δυνίσμου

Η ρίζα του προβλήματος

Ανατρέχοντας στο πρόβλημα της συνείδησης οδηγούμαστε στον Τζον Λοκ. Στο *Δοκίμιό του* (1975), ο Λοκ απορρίπτει την έννοια της γνώσης ως αρμονίας μεταξύ ανθρώπινων και θείων ιδεών, καθώς και την έννοια των έμφυτων ιδεών, και υποστηρίζει ότι ο νους είναι ένα άγραφο χαρτί. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Λοκ προσπαθεί να δείξει πως δεν μπορεί να γίνει ποιοτική διάκριση μεταξύ γνώσης των εξωτερικών φαινομένων και γνώσης του εαυτού, εφόσον βάση και των δύο είναι η εμπειρία. Προσπαθεί να εξηγήσει πώς οι ασυνείδητες συναντήσεις με το περιβάλλον οδηγούν στην ανάδυση της συνείδησης. Για τον Λοκ, ο εαυτός ταυτίζεται με τη συνείδηση και η πρόσβαση στη συνείδηση είναι εμπειρική, δηλαδή η συνείδηση αποκτάται μέσω του αυτο-στοχασμού που είναι μία μορφή εμπειρίας. Σύμφωνα με τον Λοκ, η συνείδηση είναι το στοιχείο που συνοδεύει όλες τις πράξεις της σκέψης, συμπεριλαμβανομένων και των πράξεων ανάμνησης. Παρά τις αντι-πλατωνικές και αντι-καρτεσιανές προθέσεις του, λόγω της έλλειψης κάποιας κοινωνικής κατανόησης της συνείδησης και της ιδέας του εαυτού, ο Λοκ δεν κατορθώνει να οργανώσει μία δική του εμπειριοκρατική θεώρηση και αναπόφευκτα καταλήγει να υποστηρίζει την ύπαρξη του εαυτού ως ενός ουσιαστικού πυρήνα, μία απλή μορφή του οποίου είναι η συνείδηση.

Το πρόβλημα της συνείδησης μπορεί να μελετηθεί και στην *Πραγματεία* (1967) του Ντέιβιντ Χιουμ, όπου ο φιλόσοφος επιχειρεί να απαντήσει στο ζήτημα της έννοιας του εαυτού αναφορικά με την εμπειρία των αισθήσεων. Όπως και ο Λοκ, ο Χιουμ αρχίζει με την απόρριψη της ιδέας του εαυτού ως εκδήλωσης οποιουδήποτε είδους ουσίας. Επιδιώκει να δείξει ότι μπορούμε να οικοδομήσουμε μία ιδέα του εαυτού χωρίς να επαφίεμεθα σε περιγραφές της ουσίας του εαυτού, με τον ίδιο τρόπο που είναι δυνατόν να εννοήσουμε ορισμένες κατηγορίες, όπως η αιτιότητα, χωρίς να τις θεωρούμε εντυπώσεις σωματικώς αντιληπτών σχέσεων ή οντοτήτων. Έχω πραγματευτεί την επεξεργασία του ζητήματος από τον Χιουμ σε άλλη δημοσίευση (Azəri, 2008)· οφείλω πάντως να αναφέρω ότι ο Χιουμ κατορθώνει να σκιαγραφήσει στοιχειωδώς μία κοινωνικά προσανατολισμένη λύση του προβλήματος.

Η εργαλειακή μέθοδος του Βιγκότσκι

Η μάταιη απόπειρα του Λοκ να εξηγήσει τη συνείδηση εντάσσεται στην προσπάθειά του να την κατανοήσει ως αντικειμενικό φαινόμενο. Ορισμένες από τις πρώιμες μελέτες του Βιγκότσκι πάνω στο πρόβλημα (π.χ., 1997b) αποκαλύπτουν μία συνάφεια ανάμεσα στην προσέγγισή του και στη διατύπωση του Λοκ. Απορρίπτοντας τη διυσιτική, μηχανιστική διαφοροποίηση μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού (τη διχοτόμηση υποκειμένου-αντικειμένου), ο Βιγκότσκι δηλώνει: «Η συνείδηση είναι η εμπειρία των εμπειριών κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο η εμπειρία είναι απλώς η εμπειρία του αντικειμένου» (1997b, 41). Η διατύπωση αυτή αποκαλύπτει επίσης ένα θεμελιώδες γνώρισμα της προσέγγισης του Βιγκότσκι στα υστερότερα στάδια της επιστημονικής του μελέτης: Η άρνηση της ψευδούς διχοτόμησης μεταξύ του υποκειμενικού και του αντικειμενικού οδηγεί στην κατανόηση και στην εκτίμηση του ρόλου της ανθρώπινης δράσης στην παραγωγή ερεθισμάτων, και έτσι προετοιμάζει τη ρήξη του με τις απλοϊκές-μηχανιστικές ρεφλεξολογικές! και συμπεριφοριστικές διατυπώσεις ερεθίσματος-απόκρισης: «*Το τμήμα του κάθε αντανακλαστικού που συνιστά η απόκριση (κίνηση, έκκριση) γίνεται το ίδιο ερέθισμα για ένα καινούργιο αντανακλαστικό στο ίδιο ή σε κάποιο άλλο σύστημα*» (Vygotsky, 1997b, 40, η έμφαση στο πρωτότυπο). Επιπλέον, η απόρριψη της διχοτόμησης εσωτερικού-εξωτερικού φανερώνει την αληθινή ουσία αυτού που αργότερα ο Βιγκότσκι διατυπώνει ως διαδικασία εσωτερίκευσης – όχι ως μηχανιστική εσωτερίκευση αυτού που είναι εξωτερικό αλλά ως μία διαδικασία ατομίκευσης του ανθρώπου.

Παρά τις φαινομενικές ομοιότητες, η εγγενής διαφορά μεταξύ της εμπειριοκρατίας του Λοκ και της προς το παρόν ανώριμης διαλεκτικής μεθοδολογίας του Βιγκότσκι έγκειται στον άρρητο δυϊσμό του Λοκ: Για τον Λοκ, το εσωτερικό και το εξωτερικό είναι διακριτά και διαχωρισμένα, το δε εσωτερικό έχει επιστημολογική προτεραιότητα· αυτό σημαίνει ότι, σε αντίθεση με το εξωτερικό, το εσωτερικό είναι ενδόμυχα και αδιαμφισβήτητα γνωστό στο άτομο. Το εσωτερικό είναι ο πίνακας (το έγγραφο χαρτί) πάνω στον οποίο εμφανίζεται το εξωτερικό. Αντίθετα, για τον Βιγκότσκι αυτά τα δύο είναι διαλεκτικά συνδεδεμένα και, μολονότι ανόμοια, είναι ενοποιημένα.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο σε τούτη τη συζήτηση είναι η εργαλειακή φύση της γλώσσας, η αντικειμενικότητά της (η συνάφεια με το αντικείμενο) και η ουσιαστικότητά της στη διαμόρφωση της συνείδησης. Η συνείδηση σχηματίζεται μέσω σημείων (γλώσσας): επομένως είναι επιπλέον γλωσσικά προσιτή – με άλλα λόγια, η συνείδηση αποκαλύπτει τον εαυτό της διά της γλωσσικής μεσολάβησης και είναι αντικειμενική. Η συνείδηση είναι υποκειμενικοποιημένη (εσωτερικευμένη) αντικειμενικότητα. Ο Βιγκότσκι επιμένει να συμπεριλαμβάνει τη γλωσσική αναφορά του ατόμου στον εαυτό του ως θεμιτό τμήμα μιας ριζικά αναθεωρημένης επιστη-

μονικής μεθόδου για τη μελέτη της συνείδησης. Λέει ο ίδιος: «Ισχυρίζομαι ότι σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση είναι δυνατή η χρήση απολύτως αντικειμενικών μεθόδων που θα μετατρέψουν την εξέταση του υποκειμένου σε ένα απόλυτης ακρίβειας επιστημονικό πείραμα» (1997b, 42). Ο Βιγκότσκι βλέπει τη γλώσσα ως ένα σύστημα «αντανακλαστικών κοινωνικής επαφής», που σχηματίζονται ως αντιδράσεις σε ανθρώπινης κατασκευής ερεθίσματα όπως οι λέξεις, οι οποίες με τη σειρά τους δρουν ως ερεθίσματα που προκαλούν άλλα αντανακλαστικά. Αυτή η άποψη τονίζει την αντικειμενικότητα και την κοινωνικότητα της συνείδησης και το ιδεατικό (σημειωτικό)² υλικό που συγκροτεί το περιεχόμενο της συνείδησης.

Η ομιλία είναι ένα είδος ερεθίσματος που δημιουργείται από τους ανθρώπους και, έτσι, διαφέρει από τα άλλα ερεθίσματα. Η διαφορά αυτή οφείλεται στην αναστρέψιμότητά του – στο ότι δηλαδή η ομιλία μπορεί να ανακατασκευαστεί από το άτομο· χρησιμεύει ως τρόπος σύγκρισης της συμπεριφοράς του με εκείνη των άλλων έξ ου και λειτουργεί ως μέσον ατομίκευσης διότι είναι αυτό που ταυτίζει το άτομο με τον εαυτό του.

Η πηγή της κοινωνικής συμπεριφοράς και της συνείδησης βρίσκεται επίσης στην ομιλία, με την ευρεία έννοια της λέξης. Από τη μία πλευρά, η ομιλία είναι ένα σύστημα αντανακλαστικών κοινωνικής επαφής και, από την άλλη, κυρίως ένα σύστημα αντανακλαστικών της συνείδησης (Vygotsky, 1997b, 42).

Ασκώντας κριτική στην αντανακλαστικολογία (στον συμπεριφορισμό)

Η διαλεκτική μεθοδολογία υποστηρίζει ότι η αυτοσυνείδηση και το να έχει κανείς συνείδηση του άλλου είναι το ίδιο πράγμα· για την ακρίβεια, η συνείδηση του άλλου προηγείται και είναι το προαπαιτούμενο για την αυτοσυνείδηση: «Έχουμε συνείδηση του εαυτού μας μόνο στον βαθμό που είμαστε άλλοι για τον εαυτό μας, στον βαθμό δηλαδή που μπορούμε να αντιληφθούμε εκ νέου τα αντανακλαστικά μας ως ερεθίσματα» (Vygotsky, 1997b, 42, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Η βασική κριτική που ασκεί ο Βιγκότσκι στη θεωρία των αντανακλαστικών – κριτική που κάλλιστα μπορεί να επεκταθεί στον συμπεριφορισμό – στοχεύει τη δυϊστική, και επομένως ιδεαλιστική, προσέγγισή της στα ψυχολογικά φαινόμενα. Η αντανακλαστικολογία διαχωρίζει τη συμπεριφορά (ή το αντανακλαστικό) από τον νου: Όταν πραγματεύεται τα αντανακλαστικά και τη συμπεριφορά είναι καθαρός (μηχανιστικός) υλισμός ενώ όταν στρέφεται προς τον νου γίνεται καθαρός ιδεαλισμός διότι πρέπει να αποδώσει μία ουσία στον νου διακριτή από τη συμπεριφορά και εξωτερικά ή αντικειμενικά απρόσιτη – πρόκειται για καθαρή υποκειμενικότητα. Ο Βιγκότσκι διατυπώνει την κριτική του στη ρεφλεξολογία θετικά: «Ο νους

χωρίς τη συμπεριφορά είναι εξίσου αδύνατος με τη συμπεριφορά χωρίς τον νου, για τον μοναδικό λόγο ότι είναι το ίδιο πράγμα» (Vygotsky, 1997b, 46, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Η μαρξιστική υλιστική ψυχολογία δεν περιορίζεται στα φυσιολογικά φαινόμενα (φυσικαλισμός)· δεν περιορίζει το ενδιαφέρον της στο λεγόμενο φυσικό ή στο σώμα. Ένας τέτοιος σωματικός υλισμός είναι μία μορφή δυΐσμου που είτε αγνοεί τον νου και καταγγέλλει την ύπαρξή του, είτε φτάνει στον ιδεαλισμό και στον ουσιαστικισμό όταν δέχεται την ύπαρξη του νου ή της συνείδησης. Η υλιστική ψυχολογία οφείλει να δείξει και να εξηγήσει την αντικειμενική, μη φυσικαλιστική και ιδεακή υλική (και για τους λόγους αυτούς κοινωνική) γένεση της συνείδησης.

Ο Βιγκότσκι ασκεί τη μαρξιστική κριτική του στην αντανακλαστικολογία με την ακόλουθη διατύπωση:

Η βασική υπόθεση της αντανακλαστικολογίας ότι είναι δυνατόν να εξηγηθεί πλήρως το σύνολο της ανθρώπινης συμπεριφοράς χωρίς την προσφυγή σε υποκειμενικά φαινόμενα (η οικοδόμηση μιας ψυχολογίας χωρίς νου) είναι ο δυΐσμος της υποκειμενικής ψυχολογίας αλλά από την ανάποδη. Είναι το αντίστοιχο της απόπειρας της υποκειμενικής ψυχολογίας να μελετήσει τον καθαρό, αφηρημένο νου. Πρόκειται για το άλλο μισό του προηγούμενου δυΐσμου: Από τη μία, νους χωρίς συμπεριφορά, από την άλλη, συμπεριφορά χωρίς νου. Και στις δύο περιπτώσεις, ο νους και η συμπεριφορά εμφανίζονται όχι ως ένα πράγμα αλλά ως δύο (1997a, 65).

Όπως προανέφερα, ένας τέτοιος δυΐσμος καταλήγει σε διαφόρων ειδών ουσιαστικισμούς. Ο Βιγκότσκι μνημονεύει το παράδειγμα του βιολογικού ντετερμινισμού. Στις σημερινές συνθήκες θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει τον πολιτισμικό σχετικισμό ως ένα παρόμοιο είδος ουσιαστικισμού, ο οποίος αποδίδει άκριτα ουσιαστικότητα σε πολιτισμικά περιβάλλοντα και δομές, θεωρεί τον πολιτισμό αιώνιο και αποκλείει τη δραστηριότητα του ανθρώπου από τη διαδικασία διαμόρφωσης και καθορισμού της συνείδησης, καθώς και του ίδιου του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Τόσο ο βιολογικός ντετερμινισμός όσο και ο πολιτισμικός σχετικισμός ως μορφή περιβαλλοντικού ντετερμινισμού αγνοούν τη συνείδηση ως κοινωνική συνείδηση. Ο Βιγκότσκι διασαφηνίζει την κριτική του απέναντι σε τέτοιους ουσιαστικισμούς όταν γελοιοποιεί τον περιβαλλοντικό ντετερμινισμό του Μπουχάριν, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα άτομα δεν είναι τίποτε παραπάνω από «ζωϊκές μεμβράνες, όπως αυτές που χρησιμοποιούνται για τα λουκάνικα, παραγεμισμένες με την επίδραση του περιβάλλοντος» (Vygotsky, 1997a, 375n).

Ο Βιγκότσκι επικρίνει, επίσης, τις ανιστορικές και ουσιαστικιστικές τάσεις της συμπεριφοριστικής-ρεφλεξολογικής παράδοσης που αντιμετωπίζει τον νου ως ένα

αμετάβλητο και αιώνιο φαινόμενο. Γράφει: «Αυτή η αντι-ιστορική ιδέα βρήκε την υψηλότερη έκφρασή της στην ευρέως γνωστή θέση της συνειρμικής εθνικής ψυχολογίας, σύμφωνα με την οποία οι νόμοι που διέπουν το ανθρώπινο πνεύμα είναι παντού και πάντα οι ίδιοι» (Vygotsky, 1997d, 125). Η έμφαση που δίνει ο Βιγκότσκι στην ψυχολογική-επιστημονική μελέτη της ανάπτυξης των ατόμων αποτελεί κριτική κάθε ντετερμινισμού αυτού του τύπου και ανοίγει τον δρόμο προς την εφαρμογή της διαλεκτικής μεθοδολογίας στις επιστήμες του ανθρώπου. Για παράδειγμα, όταν αντιμετωπίζει την αναπτυξιακή μελέτη της μνήμης ως μία ανώτερη (υστερότερη) νοητική λειτουργία, υποστηρίζει ότι ο στόχος μιας τέτοιας μελέτης είναι «όχι να εξηγηθεί η ανάπτυξη της μνήμης από τις ιδιότητές της αλλά να συναχθούν οι ιδιότητες αυτές από την ανάπτυξή της» (Vygotsky, 1997d, 125). Αυτό ακριβώς από μόνο του για να δείξει πόσο καίρια είναι η κριτική του Βιγκότσκι για τις σημερινές μη μαρξιστικές προσεγγίσεις στις κοινωνικές επιστήμες: συμβάλλει, επίσης, σε μίαν αποτελεσματική κατανόηση της διαμόρφωσης της συνείδησης.

Η συνείδηση, κατά τον Βιγκότσκι, είναι η ραχοκοκαλιά, το σύνολο, της ανθρώπινης συμπεριφοράς, με τον ίδιο τρόπο που ο οργανισμός είναι το σύνολο των σωματικών λειτουργιών. Με άλλα λόγια, η συνείδηση είναι υπεύθυνη για τη δομή της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Vygotsky, 1997a, 66). Έργο της ψυχολογίας είναι, λοιπόν, η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην πολυπλοκότητά της, στο πραγματικό της πλαίσιο, και ως όλον, αλλά όχι ως αμάλγαμα αντανάκλαστικών ή διακριτών συμπεριφορών. Αυτή η προσέγγιση απαιτεί μία νέα υπόθεση για την ψυχολογική φύση της συνείδησης, που ο Βιγκότσκι διατυπώνει ως «το πρόβλημα της δομής της συμπεριφοράς» (1997a, 67). Η συνείδηση είναι η ικανότητα του σώματος να γίνεται το ερέθισμα για τις πράξεις του μέσω των πράξεών του. Ο Βιγκότσκι προτρέπει να λύσει το πρόβλημα της συνείδησης χωρίς να επικαλεστεί καμία υπερβατική ενοποιητική αρχή (όπως, παραδείγματος χάρη, στη φιλοσοφία του Καντ) αλλά επικαλούμενος ένα γενικό νόμο αντανάκλαστικών ή συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό ο Βιγκότσκι απαντά στο ερώτημα του Λοκ αντιμετωπίζοντας τη συνείδηση ως «αντίληψη του κάθε ανθρώπου για το τι τρέχει στην ίδια την ψυχή του» (Vygotsky, 1997a, 71).

Υλιστική μεθοδολογία

Οι προσπάθειες του Βιγκότσκι να θεμελιώσει μία ενοποιημένη, μονιστική επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και του νου ήταν εν μέρει μία αντίδραση στην κρίση της ψυχολογίας του καιρού του. Αυτή η όψη της πολιτισμικής-ιστορικής ψυχολογίας ισχύει και για τη σύγχρονη εποχή, δεδομένης της έλλειψης ενός μονιστικού πλαισίου στις ψυχολογικές επιστήμες – τουλάχιστον στη Βόρεια Αμερική³.

Ο Βιγκότσκι υποστηρίζει πως το αδιέξοδο στο οποίο έχουν οδηγηθεί οι τρεις σημαντικότερες σχολές της ψυχολογίας, δηλαδή η ρεφλεξολογία (και ο αμερικανικός συμπεριφορισμός), η περιγραφική ψυχολογία⁴ και η ψυχανάλυση, μπορεί να αποφευχθεί μόνο με την ανάπτυξη μιας σωστής υλιστικής μεθοδολογίας: ο πυρήνας μιας κατάλληλης μεθοδολογίας είναι η διαλεκτική. Η διαλεκτική μεθοδολογία βασίζεται σε ορισμένα θεμελιώδη σημεία: Πρώτον, θεωρεί το ψυχικό και το φυσιολογικό ως ενότητα, δέχεται δηλαδή τον νου ως μέρος της φύσης. Ο Βιγκότσκι θέτει το «ψυχολογικό» (ή ψυχο-φυσιολογικό) σε αντίθεση τόσο με το «ψυχικό» όσο και το «φυσιολογικό». Η αντίθεση αυτή αποβλέπει στην κατανόηση των ψυχολογικών διαδικασιών όχι ως εκδηλώσεων χωριστών και διακριτών όψεων, όπως ο νους και το σώμα, αλλά ως αναπαρασάσεων των πράξεων μιας ψυχο-φυσικής ενότητας. Δεύτερον, υποστηρίζει, επίσης, ότι ο νους αναπτύσσεται – ότι δηλαδή υπάρχει γένεση του νου. Η απόρριψη του δυϊσμού και του ιδεαλισμού από τη διαλεκτική μεθοδολογία δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ταύτιση του ψυχικού και του φυσικού αλλά να γίνεται αντιληπτή ως επίρρωση της ενότητάς τους (Vygotsky, 1997c, 112-113).

Ο Βιγκότσκι εισάγει την ιδέα των «ψυχολογικών εργαλείων», κατ' αναλογία με τα εργαλεία της δουλειάς, για να τονίσει την ενεργητική και κοινωνική φύση τόσο του ανθρώπινου νου όσο και της μεθόδου μελέτης της ανάπτυξής του. «Τα ψυχολογικά εργαλεία είναι τεχνητές κατασκευές (...) Είναι κοινωνικοί και όχι οργανικοί ή ατομικοί μηχανισμοί» (Vygotsky, 1997f, 85). Η γλώσσα και τα συστήματα σημείων είναι παραδείγματα εργαλείων: τα ψυχολογικά εργαλεία τροποποιούν ολόκληρη την πορεία και τη δομή των ψυχικών λειτουργιών ακριβώς όπως τα εργαλεία της δουλειάς μεταβάλλουν την πορεία και τη δομή της διαδικασίας της δουλειάς. Η φύση αυτών των εργαλειακών λειτουργιών είναι διαμεσολαβητική: αντικαθιστούν άμεσες συνειρμικές συνδέσεις (πράγμα που ο Λεόντιεφ αποκαλεί «αξίωμα της αμεσότητας», όταν αργότερα του ασκεί κριτική), όπως για παράδειγμα η A-B, με διαμεσολαβητικές διαδικασίες του τύπου A-X, X-B.

Η ομιλία είναι ένα εργαλείο με το οποίο οι άνθρωποι συλλογίζονται τον εαυτό τους, αντικειμενικά, εκ των έξω, σαν από απόσταση. Τα ψυχολογικά εργαλεία έχουν ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό: δεν δρουν μόνο ως ερεθίσματα που προηγούνται ορισμένων αποκρίσεων, αντιδράσεων, ή συμπεριφορών αλλά προκαλούν επίσης ποικίλες μορφές εσωτερικής δραστηριότητας, «η οποία μεταξύ άλλων καθιστά την εξωτερική συμπεριφορά απρόβλεπτη» (Zinchenko, 2002, 9). Μόνο μέσω της απόκτησης της ικανότητας να κοιτά κανείς τον εαυτό του από απόσταση συγκροτείται για πρώτη φορά η εικόνα του εαυτού. Η εικόνα του εαυτού ή η ιδέα του εαυτού συγκροτείται μόνο από τη στιγμή που οι άνθρωποι αρχίζουν να την εξωτερικεύουν: πράγμα που μπορούμε να ονομάσουμε διαδικασία αντικειμενικοποίησης του εαυτού ή διαδικασία ανάδυσης της χειραφετημένης συνείδησης.

Ένα ερέθισμα μετατρέπεται σε εργαλείο όχι χάρη στις φυσικές του ιδιότητες αλλά χάρη στις ψυχολογικές του ιδιότητες που το καθιστούν ικανό να επηρεάσει τον νου. Εάν ένα ερέθισμα δεν μπορεί να επηρεάσει τον νου ή τη συνείδηση, δεν γίνεται εργαλείο. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να συλλάβουμε κάθε εργαλείο ως ερέθισμα αλλά όχι το αντίστροφο. Η παρομοίωση του εργαλείου επισύρει την προσοχή στον ενεργό ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα στην ανάπτυξη της συνείδησης και του νου. Στο κάτω κάτω της γραφής το εργαλείο είναι ένα όργανο δράσης. Επιπλέον, εφόσον είναι τεχνητό, δεν είναι τελειοποιημένο και υπόκειται το ίδιο σε ανάπτυξη. Η σχέση του με τον νου και τη συνείδηση είναι επίσης μεταβαλλόμενη, δεν είναι συνεχής ούτε μια για πάντα δεδομένη. Γράφει ο Βιγκότσκι: «Η σύνδεση μεταξύ των δραστηριοτήτων της συνείδησης δεν είναι σταθερή» (1997e, 130). Διασαφηνίζει αυτή την πλευρά των εργαλείων όταν, αναφερόμενος στον Μπλόνσκι, δηλώνει ότι «η συμπεριφορά μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως ιστορία της συμπεριφοράς» (1997f, 88). Επίσης αναγνωρίζει την εργαλειακή μέθοδο ως ιστορική-γενετική. Η συμπεριφορά πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως ιστορικός-γενετικός σχηματισμός: Ο νους διαμορφώνεται μέσω μιας γενετικής διαδικασίας. Ωστόσο, η ιστορία μας δεν τελειώνει εδώ: από τη στιγμή που γίνεται αντιληπτή η ιστορικότητα του νου, πρέπει να γίνει αποδεκτός και ο ενεργός ρόλος των ανθρώπων στη διαδικασία αυτή. Σε τούτον ακριβώς τον ρόλο εφιστά την προσοχή μας ο Βιγκότσκι όταν τονίζει τη σημασία της εκπαίδευσης στην ανάπτυξη του παιδιού.

Το παιδί δεν είναι ένα μόνο ένα αναπτυσσόμενο αλλά και ένα εκπαιδύσιμο. Η εκπαίδευση είναι η τεχνητή ανάπτυξη του παιδιού. (...) Η εκπαίδευση όχι μόνο επηρεάζει ορισμένες διαδικασίες ανάπτυξης αλλά αναδομεί όλες τις λειτουργίες της συμπεριφοράς με εξαιρετικά ουσιαστικό τρόπο (Vygotsky, 1997f, 88).

Αξίζει να τονιστεί η κοινωνική σημασία του σημείου ως ψυχολογικού οργάνου της συνείδησης. «Το σημείο μεταβάλλει τις διαλειτουργικές σχέσεις» της συνείδησης (1997e, 131), πράγμα που σημαίνει ότι το σημείο είναι ένα θεμελιώδες συστατικό της συνείδησης – το περιεχόμενό της όπως το αποκαλεί ο Βολόσινοφ. Η σημασία υπάρχει μόνο για τους ανθρώπους και ευθύνεται για τη μετατροπή του ερεθίσματος σε εργαλείο. Συγκρίνοντας τη συμπεριφορά του ανθρώπου και του ζώου, ο Βιγκότσκι δηλώνει: «Για τον πίθηκο τα πράγματα δεν έχουν σταθερή σημασία. Για τον πίθηκο το ραβδί δεν γίνεται εργαλείο, δεν έχει τη σημασία του εργαλείου» (1997e, 131, η έμφαση στο πρωτότυπο). Ο πίθηκος δεν αποδίδει μία μόνιμη σημασία στο ραβδί διότι είναι προσδεδωμένος με το άμεσο πεδίο της αντίληψης και της δράσης του. Με άλλα λόγια, η συνείδησή του δεν είναι χειραφετημένη από τον άμεσο περίγυρό του και από την αντίδρασή του σε αυτή την αμεσότητα. Ο πίθηκος δεν

είναι σε θέση να πάρει απόσταση από το άμεσο περιβάλλον· η κατάσταση αυτή αναδεικνύει μιαν άλλη όψη του εργαλείου, ως αφαίρεση από τις άμεσες συνθήκες.

Η προσπάθεια του Βιγκότσκι να συγκροτήσει μία μαρξιστική επιστήμη της συμπεριφοράς δεν είναι απλή αναπαραγωγή κάποιων ιδεών του Μαρξ· είναι μάλλον η αναζήτηση της εφαρμογής της μαρξιστικής μεθοδολογίας στο συγκεκριμένο πεδίο, μία απόπειρα να διατυπώσει το *Κεφάλαιο* της ψυχολογίας. «Δεν θέλω να μάθω ακοπιάστα από τι αποτελείται ο νους, επιλέγοντας ένα-δυο τσιτάτα, θέλω να μάθω από ολόκληρη τη μέθοδο του Μαρξ πώς να χτίσω μία επιστήμη, πώς να προσεγγίσω τη διερεύνηση του νου» (Vygotsky, 1999a, 331). Σε σχέση με τα παραπάνω, ο Γιάντσεν σκιαγραφεί το σχέδιο της υπέρβασης της κρίσης στην ψυχολογία κάνοντας ακόμη σαφέστερες τις διαφορές μεταξύ, από τη μια, των εμπειρικών και καρτεσιανών σχολών της ψυχολογίας και, από την άλλη, της υλιστικής σχολής. Πρώτον, πρέπει να ξεπεραστεί η εμπειριοκρατία που παίρνει δεδομένα και γεγονότα τους μετρητοίς. Ύστερα πρέπει να παραμεριστεί ο εκλεκτικισμός, που συνδυάζει εξηγητικές αρχές από ανόμοια πεδία, πέφτοντας έτσι σε αντιφάσεις. Τέλος, πρέπει να καταργηθεί η ανακρίβεια στη γλώσσα και να φτιαχτεί μία νέα ενιαία γλώσσα (2002, 103).

Η υλιστική ψυχολογία πρέπει να βασίζεται σε εμπειρικά γεγονότα· αντίθετα όμως από την εμπειριοκρατία, πρέπει να έχει τη δυνατότητα να αναλύει θεωρητικά την πραγματικότητα χρησιμοποιώντας τα αυστηρότερα εννοιολογικά κριτήρια.

Η κοινωνικότητα της συνείδησης

Η κοινωνικότητα της συνείδησης βασίζεται στην κοινωνικότητα της διαδικασίας της εργασίας: Η ανάδυση της ανθρώπινης συνείδησης ή του ανθρώπινου όντος ως συνειδητού όντος εξαρτάται από τη δημιουργία από αυτήν, την εργασία, ενός κόσμου αντικειμένων. Οι άνθρωποι δημιουργούν όχι μόνο την ανθρώπινη ύπαρξη και φύση αλλά και τη χειραφετημένη ανθρώπινη συνείδηση μέσω της ελευθερίας που παράγεται από τη διαδικασία της εργασίας. Ο Βιγκότσκι θεωρεί τη διαμόρφωση της χειραφετημένης ανθρώπινης συνείδησης ως μία διαδικασία εξατομίκευσης μέσω της γλωσσικής και σημειωτικής δραστηριότητας και άλλων μορφών ανώτερων νοητικών λειτουργιών.

Ο Βολόσινοφ υποστηρίζει παρομοίως ότι η συνείδηση είναι ένα γέμισμα με σημαία, θεωρώντας το σημείο ως *κατ' εξοχήν ιδεολογία*. Η άποψη αυτή αποβλέπει στη διαλεκτική διάλυση του φαινομενικώς «παράδοξου» τρόπου ύπαρξης της συνείδησης: είναι αντικειμενικοποιημένη δραστηριότητα, αλλά υποκειμενικά, όπου η δραστηριότητα συγκροτεί αυτή τη χειραφετημένη συνείδηση και, με τη σειρά της, γίνεται η χειραφετημένη δραστηριότητα αυτής της συνείδησης. Η ατομική συνείδηση

χειραφετείται από τους άμεσους κοινωνικούς της καθορισμούς όταν χειραφετείται από το άμεσο πεδίο της δραστηριότητας. Επίσης, αναπαράγει τούτη την αμεσότητα έτσι ώστε να διαφυλάσσεται η συνέχεια του χειραφετημένου ατόμου. Η συνείδηση ανακύπτει όταν οι εξωτερικά πραγματοποιούμενες δραστηριότητες (τόσο πρακτικές όσο και οι ανώτερες νοητικές δραστηριότητες) συντίθενται ώστε να συγκροτήσουν τον εαυτό. Η συνείδηση σηματοδοτεί τη χειραφέτηση του εαυτού από το άμεσο πεδίο της αντίληψης και της δράσης. Ευθύνεται επίσης για τη σύλληψη της οικειότητας ή της εσωτερικότητας του εαυτού, παρά την εξωτερική δομή και εκπλήρωσή του. Η χειραφέτηση της συνείδησης, που οδηγεί επίσης στον σχηματισμό της έννοιας του εαυτού, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέσω του ιδεακού σημειωτικού γειμίσματος της συνείδησης. Ο εαυτός *είναι* τούτη η γειμισμένη, χειραφετημένη συνείδηση. Ο Βιγκότσκι επισύρει την προσοχή σ' αυτή τη σημειωτική (και διαλογική) φύση της συνείδησης ορίζοντάς την ως μηχανισμό αποκρίσεων: Η συνείδηση, γράφει,

είναι η αλληλεπίδραση, η αντανάκλαση, η ψυχική διέγερση διαφόρων συστημάτων αντανακλαστικών. Η συνείδηση είναι αυτό που μεταβιβάζεται με τη μορφή ερεθίσματος σε άλλα συστήματα και εκλύει μία απόκριση σε αυτά. Η συνείδηση είναι ένας μηχανισμός αποκρίσεων (1997b, 46).

Το κύτταρο (η μονάδα, όπως το λέει ο Βιγκότσκι) της συνείδησης (των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών που συντίθενται για να σχηματίσουν τη συνείδηση) είναι το γλωσσικό σημείο. Το γλωσσικό σημείο μπορεί να αναλαμβάνει τούτο τον ρόλο επειδή είναι ο μικρόκοσμος, ο φορέας της κοινωνικής σημασίας. Διευκρινίζεται έτσι αυτό που ο Βιγκότσκι εννοεί με τον όρο εσωτερικευση. Η εσωτερικευση δεν είναι η αναπαράγωγή της καρτεσιανής-εμπειριοκρατικής, εξωτερικής-εσωτερικής διχοτομίας. Εξηγεί μάλλον τη διαμόρφωση της συνείδησης (εξ ου και η εμφάνιση της ιδέας του εαυτού) ως «ατομικευση» του κοινωνικού. Η συνείδηση είναι μία κοινωνική σχέση.

Στόχος του Βιγκότσκι ήταν μία σύνθεση, όχι μία απλή μείξη τεχνικών και προσεγγίσεων των δύο σχολών που προαναφέρθηκαν· δεν στόχευε, για παράδειγμα, σε μία αραιωμένη μορφή εμπειρικής ψυχολογίας. Η συνείδηση δεν είναι μία «σκηνή» πάνω στην οποία παίζουν τους ρόλους τους οι ψυχικές καταστάσεις. Πρέπει να γίνεται αντιληπτή και να αναλύεται συγκεκριμένα· επομένως, πριν τεθούν συγκεκριμένα ψυχολογικά μεθοδολογικά προβλήματα, απαιτείται μία φιλοσοφική και μεθοδολογική επανατοποθέτηση της ψυχολογίας.

Κατά την επανατοποθέτηση του προβλήματος της συνείδησης ως κοινωνικού φαινομένου, πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο ουσιαστικά στοιχεία. Πρώτον, η ανθρωπινή νόηση είναι μία ενεργητική διαδικασία. Δεν αποτελείται μόνο από άμεσες

αισθητηριακές προσλήψεις αλλά και από μία διαδικασία μέσω της οποίας αναγνωρίζονται τα πράγματα, υπερβαίνει δε όλα όσα είναι άμεσα διαθέσιμα στις αισθήσεις. Η συνείδηση είναι ένα ιδιαίτον γνώρισμα του ανθρώπου· διαμορφώνεται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, η οποία προαπαιτεί, μεταξύ άλλων, τη γλωσσική αλληλεπίδραση. Όντας έτσι, η συνείδηση περιέχει εσωτερικές αντιφάσεις και αντιθέσεις. Ο Λεόντιεφ εξηγεί τη σχέση μεταξύ της δράσης και της διαμόρφωσης της συνείδησης ως εξής: «Η συνείδηση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως πεδίο που απενίζει το υποκείμενο και πάνω στο οποίο προβάλλονται οι εικόνες του και οι εννοιολογικές θεωρήσεις αλλά ως μία ειδική εσωτερική κίνηση που ενεργοποιείται από την κίνηση της ανθρώπινης δραστηριότητας» (1978, 7).

Δεύτερον, η συνείδηση είναι ένα κοινωνικό προϊόν που γεννιέται κατά τη διαδικασία της εργασίας και εξωτερικεύεται ως ένα κατασκευάσμα. Πρόκειται για αντικειμενικοποιημένη δραστηριότητα. Στη διάρκεια αυτής της κοινωνικής διαδικασίας, οι άνθρωποι αρθρώνουν λόγο, ο οποίος λειτουργεί σημαίνοντας τα θεωρητικά στοιχεία των αντικειμένων. «Η απόκτηση της γλώσσας από τα άτομα είναι η απόκτηση της σημασιότητάς της με τη μορφή αντίληψης» (Leontiev, 1978, 18). Εντούτοις, γλώσσα και συνείδηση δεν ταυτίζονται. Η γλώσσα είναι η *μορφή της ύπαρξης της συνείδησης*. Το περιεχόμενό της είναι οι κοινωνικές πρακτικές και η ανθρώπινη δραστηριότητα οι οποίες γεμίζουν τη συνείδηση μέσω σημείων και σημασιών.

Οι λέξεις, τα σημεία της γλώσσας, δεν αντικαθιστούν απλώς τα πράγματα, είναι εξαρτημένα υποκατάστατα. Πίσω από τις φιλολογικές σημασίες κρύβονται κοινωνικές πρακτικές, δραστηριότητες που μεταμορφώνονται και αποκρυσταλλώνονται μέσα τους (Leontiev, 1978, 18).

Επομένως, για να προσεγγιστεί σωστά η συνείδηση, θα πρέπει η ανθρώπινη συμπεριφορά να μη θεωρείται απομονωμένη (όπως, π.χ., φαινομενολογία των ψυχικών πράξεων) ούτε να συσχετίζεται μηχανιστικά με άλλους «κατώτερους» τύπους αντανακλαστικών (όπως, π.χ., αναγωγικός φυσικαλισμός)· η ανθρώπινη συνείδηση οφείλει να αντιμετωπίζεται μέσα στο σύμπλεγμα της κοινωνικής και ιστορικής ύπαρξης του ανθρώπου. Γράφει ο Λεόντιεφ: «Η ανάδυση, η λειτουργία και η ανάπτυξη των ψυχολογικών διαδικασιών θα πρέπει πάντα να μελετάται σε συνάρτηση με την προσωπικότητα ως σύνολο» (Leontiev, 1931, 251, παράθεμα στο Sokolova, 2002, 72). Παρόμοια είναι και η διατύπωση του Βιγκότσκι: «Δεν σκέφτεται ο νους, το άτομο κάνει τη σκέψη και το σημαντικότερο είναι – τι είδους άτομο» (Vygotsky, 1986, παράθεμα στο Sokolova, 2002, 72). Τέλος, ο Αλεξάντερ Λούρια σημειώνει: «Όλες οι θεμελιώδεις νοητικές δραστηριότητες του ανθρώπου διαπλάθονται στη μήτρα της κοινωνικής ιστορίας και διαμορφώνουν τα προϊόντα της κοινωνικής και ιστορικής ανάπτυξης» (1976, ν, βλέπε, επίσης, Leontiev, 1978, 8).

Ο εντοπισμός της συνείδησης μέσω της γλωσσικής δραστηριότητας

Η χρήση της γλώσσας είναι το διακριτικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η «σκέψη» των πιθήκων, για παράδειγμα, είναι παντελώς ανεξάρτητη από την ομιλία και αυτό είναι ένα άκρως σημαντικό γνώρισμα διότι σημαίνει ότι οι γενετικές ρίζες της σκέψης και της γλώσσας είναι διαφορετικές. Η εργασία είναι ένα ουσιώδες διακριτικό στοιχείο που διαχωρίζει τους ανθρώπους από τα άλλα πρωτεύοντα. Οι Βιγκότσκι και Λούρια υποστηρίζουν τα εξής:

Μολονότι ο πίθηκος εκδηλώνει ικανότητες επινόησης και χρήσης εργαλείων – που είναι προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης πολιτισμικής ανάπτυξης – πραγματική εργασία που να βασίζεται σε τούτη την ικανότητα δεν έχει παρ' όλα αυτά ακόμη αναπτυχθεί ούτε σε ελάχιστο βαθμό στους πίθηκους. *Η χρήση εργαλείων χωρίς την ύπαρξη εργασίας* ενώνει και ταυτόχρονα διαχωρίζει τη συμπεριφορά του πιθήκου και του ανθρώπου (1992, 32).

Το βασικό στοιχείο της γλώσσας είναι η λέξη: «Οι λέξεις κωδικοποιούν την εμπειρία μας» (Luria, 1982, 31). Η «συμπρακτική»⁵ έννοια των λέξεων προσδιορίζει τις απαρχές τους στην ιστορία της εργασίας· με άλλα λόγια, οι λέξεις μπορούν μόνο να έχουν σημασία και η σημασία αυτή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή παρά εντός της διαδικασίας της σχετικής εργασίας και στο πλαίσιο αυτό και μόνο. Από την άλλη πλευρά, η συμπρακτική φύση των λέξεων στη γλώσσα των ανθρώπων σηματοδοτεί την ποιοτική διαφορά μεταξύ της ανθρώπινης γλώσσας και των παρ' ολίγον γλωσσών. Χάρη σε αυτή την πρακτική, εντός πλαισίου, φύση της η λέξη μπορεί να εκφράζει μία σειρά από διαφορετικές καταστάσεις. Σύμφωνα με τον Βιγκότσκι, μονάδα της λεκτικής σκέψης είναι η σημασία της λέξης (*σλοβέσνοε ζνατσένιε*). Κάθε λέξη είναι μία γενίκευση καθώς αναφέρεται σε μία τάξη αντικειμένων· είναι επίσης μία αφαίρεση, από τη στιγμή που δεν είναι υποχρεωτικό να αναφέρεται αποκλειστικά σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο. Η λέξη είναι η μονάδα σκέψης επειδή οι δυνατότητες αφαίρεσης και γενίκευσης είναι οι σημαντικότερες λειτουργίες του σκέπτεσθαι. Χάρη στα ίδια αυτά χαρακτηριστικά η λέξη γίνεται επιπλέον όργανο επικοινωνίας. Σύμφωνα δε με τον Βιγκότσκι, τόσο η ψυχολογία της δομής όσο και η συνειρμική ψυχολογία αδυνατούν να αναλύσουν ορθά και να κατανοήσουν τη σχέση σκέψης και ομιλίας εξαιτίας της εσφαλμένης μεθοδολογίας τους, η οποία διαχωρίζει τη λέξη (τον ήχο) από τη σημασία. Παρόλο που η εξωτερική όψη της λέξης μάς είναι γνωστή, χάρη στα παραπάνω ελλείμματα των παραδοσιακών προσεγγίσεων, η σημασία, η ενδότερη δηλαδή όψη της λέξης, παραμένει άγνωστη. Γι' αυτό και παραμένει ανεπίλυτο το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ σκέψης και λόγου (Vygotsky, 1987, 47). Τόσο η συνειρμική⁶ όσο και η

θεωρία της μορφής αναζήτησαν την εσώτερη φύση της σημασίας της λέξης σε λανθασμένες κατευθύνσεις.

Η λέξη δεν σχετίζεται με ένα μοναδικό αντικείμενο αλλά με μία ολόκληρη ομάδα ή τάξη αντικειμένων. Γι' αυτό κάθε λέξη είναι μία κρυφή γενίκευση. Από ψυχολογική σκοπιά, η σημασία της λέξης είναι πρώτα και κύρια μία γενίκευση. Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ότι η γενίκευση είναι μία *λεκτική πράξη σκέψης* ο τρόπος που ανακτά την πραγματικότητα διαφέρει ριζικά από την άμεση αίσθηση ή την αντίληψη (Vygotsky, 1987, 47)⁷.

Αυτή η ριζική μετάβαση από την αίσθηση στη σκέψη αντιπροσωπεύει ένα διαλεκτικό άλμα συγκρίσιμο με εκείνο της μετάβασης από την άψυχη στην ικανή για αίσθηση ύλη. Τούτη η ποιοτική διαφορά μεταξύ αντίληψης και σκέψης σημαίνει ότι η συνείδηση αντανακλά την πραγματικότητα γενικευτικά. Η γενίκευση είναι η ουσία της σημασίας. Εξ ου και η σημασία είναι μία πράξη σκέψης. Ταυτόχρονα, όμως, η σημασία είναι αδιαχώριστο μέρος της λέξης και επομένως ανήκει και στη σφαίρα της γλώσσας. Η σημασία είναι κατηγορική ή εννοιολογική· επιπλέον λειτουργεί προς την κατεύθυνση της ανάλυσης των πραγμάτων (Luria, 1982, 37).

Η πρωταρχική λειτουργία της γλώσσας είναι η επικοινωνία. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε έναν άλλον άνθρωπο χωρίς τη χρήση μιας μεσάζουσας έκφρασης. Η γλώσσα είναι από κατασκευή και λειτουργία κοινωνική. «Η κοινωνική αλληλεπίδραση που βασίζεται στη λογική κατανόηση, στην εμπρόθετη μεταβίβαση εμπειρίας και σκέψης, απαιτεί κάποιο σύστημα μέσων» (Vygotsky, 1987, 48). Η ανθρώπινη ομιλία αποτελεί αρχέτυπο ενός τέτοιου συστήματος, το οποίο προέκυψε από ανάγκες που αναδύθηκαν εντός της διαδικασίας της εργασίας. Εντούτοις, οι λέξεις ως σημεία αποκλειστικώς δεν αρκούν για την επικοινωνία. Γράφει ο Βιγκότσκι: «Ακριβώς όπως η κοινωνική αλληλεπίδραση είναι αδύνατη χωρίς σημεία, άλλο τόσο αδύνατη είναι χωρίς σημασία» (1987, 48).

Η μελέτη της διαμόρφωσης των εννοιών είναι θεμελιώδης για τη σωστή κατανόηση της συνείδησης του ανθρώπου και της σχέσης της με τη γλώσσα και την ομιλία. Το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό των εννοιών είναι η σχέση τους με την πραγματικότητα: Αντικειμενικό υλικό είναι η υλική βάση πάνω στην οποία σχηματίζεται η λέξη και από την οποία αναδύεται η έννοια. Έτσι, η έννοια που διαμορφώνεται στη συμβολή του σημείου και του αντικειμενικού υλικού είναι φορέας σημασίας.

Η έννοια εκπληρώνει πάντοτε κάποια λειτουργία στην επικοινωνία, στον συλλογισμό, στην κατανόηση ή στην επίλυση προβλημάτων. Η διαμόρφωση της έννοιας περιλαμβάνει εξίσου τη μορφή και το περιεχόμενο της σκέψης. Στα βήματα του Νάρτσις Αχ, ο Βιγκότσκι υποστηρίζει την άποψη ότι η έννοια είναι μία γενική αντικει-

μενική αναπαράσταση (Vygotsky, 1987, 123). Η αντικειμενικότητά της όχι μόνο σημαίνει τη συνάρτησή της με το αντικείμενο αλλά επιπλέον την προσδιορίζει ως ένα μεσάζον φαινόμενο. Ένα σημαντικό λειτουργικό γνώρισμα της διαμόρφωσης των εννοιών είναι η επικοινωνία και η αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των ανθρώπων μέσω συστημάτων ομιλίας και σημείων. Μέσω της αμοιβαίας κατανόησης το σύμπλεγμα των ήχων μετατρέπεται σε λέξεις ή έννοιες που είναι φορείς της σημασίας.

Ο Βιγκότσκι τονίζει επιπλέον τον ουσιαστικό ρόλο της ανθρώπινης δραστηριότητας και της εργασίας στον σχηματισμό των εννοιών. Όπως η εργασία δεν μπορεί να εξηγηθεί αποκλειστικά με την επίκληση στόχων και αναγκών αλλά χρειάζεται την αναφορά στη χρήση εργαλείων και στην εφαρμογή μέσων, οι έννοιες μπορούν να γίνουν κατανοητές σε σχέση με ανώτερες μορφές της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως εργαλεία και μέσα ελέγχου της συμπεριφοράς. Όλες οι ανώτερες ψυχικές λειτουργίες είναι διαμεσολαβητικές διαδικασίες. Η «κεντρική και βασική πλευρά της δομής [των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών] είναι η χρήση του σημείου ως μέσου κατεύθυνσης και ελέγχου των νοητικών διαδικασιών» (Vygotsky, 1987, 126).

Η σκέψη συγγενεύει επίσης με το συναίσθημα: η σχέση μεταξύ διανοητικών και συναισθηματικών διαδικασιών σημαίνει την ενεργητική φύση του σκέπτεσθαι. Η σκέψη είναι ενεργητική καθότι συννεπάγεται την εφαρμογή σημείων και εννοιών στην αντικειμενική πραγματικότητα – δεν είναι μία απλή αντανάκλαση. Αυτό σημαίνει ότι η σκέψη συναρτάται αναπόφευκτα με την εξωτερική πραγματικότητα: είναι μία δραστηριότητα που εκπληρώνεται ως απόκριση σε πραγματικά ερωτήματα τα οποία πηγάζουν από την αλληλεπίδραση με την πραγματικότητα, παρά το γεγονός ότι η αλληλεπίδραση αυτή είναι κοινωνική. Όπως γράφει ο Μπαχτίν: «Με τη σημασία δίνω απαντήσεις σε ερωτήσεις. Ότι δεν απαντά σε μία ερώτηση είναι κενό νοήματος για μας» (1986, 145). Επιπλέον, η σημασία των λέξεων είναι η ενότητα της σκέψης και της ομιλίας καθώς και η ενότητα της γενίκευσης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, δηλαδή της σκέψης και της επικοινωνίας: διότι στη συνάντησή του με την ανθρώπινη σκέψη γίνεται ο ήχος ομιλίας, αποκτά δηλαδή σημασία και διαφοροποιείται από τους άλλους ήχους που υπάρχουν στη φύση.

Η ατομίκευση της συνείδησης

Η διαφοροποίηση που κάνει ο Βιγκότσκι μεταξύ «κατώτερων» και «ανώτερων» ψυχικών λειτουργιών δεν είναι μία αναπαράγωγή του καρτεσιανού παραλληλισμού και δυϊσμού. Η καρτεσιανή θεωρία (και ο μηχανιστικός υλισμός) θεωρούν τα συναισθήματα καθαρώς σωματικά και ανεξάρτητα από τις κινήσεις του νου. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Ζιντσένκο, «ο Βιγκότσκι θεωρούσε την κίνηση ακριβώς ως ανώτερη διαδικασία, παρόμοια με τις διαδικασίες της αντίληψης, της μνήμης και

της προσοχής· επίσης συνέδεε την κίνηση με την ανάπτυξη της συμβολικής δράσης» (2002, 16).

Έδαφος για παραλληλισμό δίνει η καρτεσιανή διπολική εννοιολόγηση της σκέψης έναντι της εκτατής ουσίας. Σύμφωνα με την οπτική του Βιγκότσκι, ο καρτεσιανός δυϊσμός καταλήγει στο αξίωμα της απόλυτης ελευθερίας της βούλησής μας (η οποία) οδηγεί κατ' ανάγκη στην απόλυτη εξουσία της βούλησης πάνω στα πάθη. Ο Βιγκότσκι θεωρεί μία τέτοια ψυχολογία των συναισθημάτων ως «εφαρμοσμένη μεταφυσική» (Jantzen, 2002, 108). Εντέλει, ο καρτεσιανός δυϊσμός που θεωρεί τα συναισθήματα ως στοιχειώδη και θλιβερά χαρακτηριστικά του ζωικού βίου, καταλήγει στον διαχωρισμό της συνείδησης και της ζωής: «Η ψυχή τοποθετείται ευθύς εξαρχής εκτός της ζωής» (Vygotsky, 1999b, 198).

Η ορθή κατανόηση της διαδικασίας της εσωτερίκευσης εξαρτάται από την εμπέδωση της μη-καρτεσιανής, διαλεκτικής φύσης της διάκρισης, στην οποία προβαίνει ο Βιγκότσκι, μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού και μεταξύ των κατώτερων και ανώτερων ψυχικών λειτουργιών. Η ανάδυση ανώτερων ψυχικών λειτουργιών αντανακλά τη μετάβαση από τη δι-ατομική (από κοινού) στην ενδο-ατομική (προσωπική) συναρτημένη με το αντικείμενο δράση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η δράση εσωτερικεύεται. Δεν υπάρχει τέτοια ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού. Η διάκριση αυτή μάλλον υποδεικνύει τη διαδικασία της εξατομίκευσης. Αυτή που φαίνεται ως «επιστροφή» στις υποκειμενικές απαρχές είναι η διαδικασία της αντικειμενοποίησης, εξωτερίκευσης και χειραφέτησης από τη συναρτημένη με το αντικείμενο δράση (από το άμεσο πεδίο δράσης). Στην πραγματικότητα, υποκείμενο και υποκειμενικότητα είναι η ίδια η χειραφέτηση από τη συναρτημένη με το αντικείμενο δράση. Εσωτερίκευση δεν σημαίνει απλώς μεταφορά του εξωτερικού στο εσωτερικό επίπεδο· μάλλον τονίζει περισσότερο τη διαδικασία κατασκευής της ενδότερης (ψυχικής, ιδεατικής) δομής της συνείδησης.

Ο ίδιος ο Βιγκότσκι αναφέρεται στην έννοια της χειραφέτησης (της χειραφετημένης συνείδησης) ως εξής:

Η δράση ενός ανθρώπου που έχει προκύψει στη διαδικασία της πολιτισμικής-ιστορικής ανάπτυξης της συμπεριφοράς είναι εκούσια δράση· είναι δηλαδή δράση χειραφετημένη από την εξουσία των άμεσων αναγκών και της αμέσως αντιληπτής κατάστασης (...) είναι δράση κατευθυνόμενη προς το μέλλον (Vygotsky, 1983, 35, παράθεμα στο Zinchenko, 2002, 21).

Η σύγκριση, παρεπιπτόντως, μεταξύ του Τζωρτζ Χέρμπερτ Μηντ και του Βιγκότσκι συμβάλλει στην κατανόηση του μοναδικού χαρακτήρα της εννοιολόγησης της διαμόρφωσης της συνείδησης που προτείνει ο Βιγκότσκι. Μπορεί κανείς να ανιχνεύσει στα έργα του Μηντ έναν παράλληλο συλλογισμό σε ό,τι αφορά τον κοι-

νωνικό εαυτό και την κοινωνική διαμόρφωση της συνείδησης. Ο Μηντ εντοπίζει την αρχή της διαμόρφωσης της γλώσσας στη συνεργασία (1981a, 101). Συνεργασία από τη σκοπιά αυτή σημαίνει το να προλαμβάνει ο ένας τις αντιδράσεις του άλλου εν όψει των δικών του πράξεων που παίρνουν τη μορφή ερεθισμάτων. Τούτη την ικανότητα να δρα κανείς ανταποκρινόμενος στις πράξεις και στα ερεθίσματα του άλλου, ο Μηντ την αποκαλεί «κοινωνικό ένστικτο» (1981a, 98). Ορίζει περαιτέρω τη συνείδηση ως μέρος της πραγματικότητας, εννοώντας ότι ο ενεργών άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να αναλάβει ενεργό ρόλο στη διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησης (1981b, 106). Από τη σκοπιά αυτή, η συνείδηση δεν μπορεί να εξετάζεται απομονωμένη από τον κοινωνικό περίγυρο και την κοινωνική εμπειρία. Επιπλέον, αυτό που ο Μηντ ονομάζει «αντικειμενική συνείδηση», η συνείδηση δηλαδή των εαυτών των άλλων, προηγείται της «υποκειμενικής συνείδησης» ή της συνείδησης του εαυτού του ίδιου του ατόμου (1981b, 112).

Ο Μηντ αναλύει τη «συνείδηση της σημασίας» (1981c) και την ανάδυση της κοινωνικής συνείδησης του παιδιού μέσω της απόκτησης της γλώσσας και της εμφάνισης του εσωτερικού λόγου (1981d). Ορίζει την ομιλία ως μία ανώτερη μορφή χειρονομίας (1981d, 132). Ωστόσο, η άποψη αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο νατουραλιστική, στον βαθμό που υπονοεί ότι η γλώσσα είναι το αποτέλεσμα της επικοινωνίας μεταξύ συνειδήσεων και ότι υπέρκειται κατώτερων μορφών επικοινωνίας μέσω χειρονομιών, που υφίστανται μεταξύ μελών μη ανθρώπινων ειδών. Ο Μηντ επισημαίνει τη σημασία της ομιλίας στη διαμόρφωση της συνείδησης. Εντούτοις δεν δηλώνει ξεκάθαρα ποιο είναι το διακριτικό γνώρισμα της ανθρώπινης ομιλίας. Η διατύπωση του Μηντ αποσιωπά τη διαμόρφωση των εννοιών και την εννοιολογική φύση της ανθρώπινης σκέψης. Αναγνωρίζει ότι η εξωτερική ομιλία προηγείται της εσωτερικής κατά τη διαδικασία απόκτησης της γλώσσας από το παιδί, καθώς και ότι η εγωκεντρική εξωτερική ομιλία του παιδιού είναι το αντίστοιχο της εσωτερικής ομιλίας και της σκέψης του ενήλικου (1981d, 136-7). Παρ' όλα αυτά, η προαναφερθείσα νατουραλιστική τάση στην περιγραφή του οδηγεί σε συμπεράσματα που έρχονται σε αντίθεση με τη συνολική του θέση: Ο Μηντ υποθέτει την ύπαρξη ενός ενδότερου εαυτού, του «I» σε αντίθεση με το «me» (1981e), αν και ως φανταστική οντότητα (1981d, 141). Έτσι, αντί να σκιαγραφεί τη διαμόρφωση της αυτοσυνείδησης ως μία διαδικασία οικοδόμησης τούτου του ενδότερου επιπέδου, εξηγεί τη συγκεκριμένη διαμόρφωση ως διαδικασία «αφύπνισης της κοινωνικής νοημοσύνης» (1981d, 138). Η θέση αυτή θυμίζει το κατά Πιαζέ πρότυπο της παιδικής ανάπτυξης, η οποία προχωρεί από τον δεδομένο από τη φύση εγωκεντρικό αυτισμό του παιδιού προς έναν κοινωνικό εαυτό μέσω της απόκτησης εξωτερικά τοποθετημένων κοινωνικών χαρακτηριστικών. Γράφει λοιπόν: «Η ενδότερη συνείδηση οργανώνεται κοινωνικά από την εισαγωγή της κοινωνικής οργάνωσης του έξω κόσμου» (1981d, 141, η έμφαση δική μου)⁸.

Νόηση, έννοια και αντικειμενικοποίηση της συνείδησης

Η νέα οπτική γωνία που αντιμετωπίζει τις εσωτερικές νοητικές-ψυχικές κινήσεις υπό όρους αντικειμενικής δραστηριότητας μεταβάλλει τη συνολική κατανόηση της διχοτόμησης υποκειμένου-αντικειμένου. Η θεώρηση των Ντεκάρτ και Λοκ διαχωρίζει τον κόσμο σε δύο σφαίρες: Στην υποκειμενική ύπαρξη (που αντιστοιχεί στη συνείδηση) και στο αντικειμενικό είναι (έκταση στον χώρο). Η νέα προσέγγιση οδηγεί σε μία διαφορετική μορφή διάκρισης, την οποία ο Λεόντιεφ ορίζει ως εξής:

Από τη μία πλευρά, η αντικειμενική πραγματικότητα και οι εξιδανικευμένες, τροποποιημένες μορφές της και, από την άλλη, η δραστηριότητα του υποκειμένου, συμπεριλαμβανομένων τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών διαδικασιών. Αυτό σημαίνει ότι η διχοτόμηση της δραστηριότητας σε δύο μέρη ή πλευρές, σαν τάχα να ανήκαν σε δύο παντελώς διαφορετικές σφαίρες, καταργείται (1978, 61· βλέπε, επίσης, Leontief, 1981, 58).

Ταυτόχρονα εξαφανίζεται η φαινομενικά παράδοξη μορφή της ύπαρξης του υποκειμένου ως συνείδηση εξωτερικώς εκπληρούμενων δραστηριοτήτων. Επομένως, η συνείδηση και η εαυτότητα είναι κατ' ανάγκη εξωτερικές και αντικειμενικές, διαμεσολαβούνται δε από την αντικειμενοποιημένη δράση. Η συνείδηση είναι κοινωνικά και ιστορικά διαμεσολαβούσα δραστηριότητα που υποκειμενικοποιείται. Η ψυχή (η συνείδηση) είναι η υποκειμενική εικόνα της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Αντικειμενικοποίηση της δραστηριότητας δεν σημαίνει απλή εκδήλωση ή έκφραση μιας εσωτερικής εικόνας που ανήκει στη συνείδηση. Το προϊόν δεν σφραγίζεται από την εικόνα αλλά αντικειμενοποιείται από τη δραστηριότητα την ίδια, κυβανά, δηλαδή, αντικειμενικά το περιεχόμενο της δραστηριότητας. Έχουμε έτσι έναν κύκλο *υποκείμενο σ δραστηριότητα σ αντικείμενο*, ο οποίος σπάει και εμπλουτίζεται κάθε φορά από την πρακτική δραστηριότητα. Ο Λεόντιεφ γράφει ότι «η εκπληρωμένη δραστηριότητα είναι πλουσιότερη και πιο αληθινή από τη συνείδηση που της προηγείται» (1978, 78). Εάν περιοριστούμε στο αξίωμα της αμεσότητας (ερεθίσματα-απόκριση), ερχόμαστε αντιμέτωποι με το εξής προφανώς άλυτο πρόβλημα: Με ποιον τρόπο η εσωτερικά διαμορφωμένη υποκειμενική εικόνα εμφανίζεται έξω από την υποκειμενικότητά μας; Αντιθέτως, η γενετική-ιστορική προσέγγιση όχι μόνο επιλύει το συγκεκριμένο πρόβλημα βασισμένη στην έννοια της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά επίσης επιλύει το φαινομενικά παράδοξο ζήτημα της έννοιας του εαυτού ως ενός πράγματος που γίνεται αντιληπτό εσωτερικά και ενδόμυχα ενώ ταυτόχρονα βασίζεται σε εξωτερικές, αντικειμενικά κατανοητές και υποκειμενικά εσωτερικευμένες αντιλήψεις που προέρχονται από τη δραστηριότητα.

Η αντίληψη είναι μία πολύπλοκη και ενεργητική διαδικασία ταξινόμησης των εισερχόμενων πληροφοριών σε οικείες κατηγορίες. Είναι στενά συνδεδεμένη με τις αφαιρετικές και γενικευτικές λειτουργίες της γλώσσας:

Οι αισθητηριακές εντυπώσεις χρησιμεύουν μόνο ως ερεθίσματα τα οποία ενεργοποιούν τις νοητικές μας δυνατότητες, οι δε εικόνες των αντικειμένων δημιουργούνται από – συνειδητές ή ασυνειδητές – εσωτερικές ψυχικές διεργασίες, *με άλλα λόγια δεν θα αντιλαμβανόμασταν τον κόσμο των αντικειμένων εάν δεν τον σκεφτόμασταν*. Πώς όμως θα σκεφτόμασταν τούτο τον κόσμο εάν πρώτα δεν μας αποκαλυπτόταν συγκεκριμένα, στην αντικειμενικότητά του, που γίνεται αντιληπτή μέσω των αισθήσεων; (Leontief, 1978, 84, η έμφαση δική μου)

Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα έρευνες υπέδειξαν τη στενή σχέση μεταξύ της αντίληψης των χρωμάτων και της ταξινόμησης των χρωμάτων καθώς και των ονομάτων τους⁹. Οι μελέτες που ξεκίνησε ο Χούμπολτ και συνέχισαν οι Σαπίρ και Βορφ δείχνουν ότι «οι γλώσσες μπορούν να διακρίνουν ορισμένες χρωματικές διαφορές, αγνοώντας κάποιες άλλες, πράγμα που αναπόφευκτα οδηγεί σε διαφορετικές ομαδοποιήσεις» (Luria, 1976, 19-22). Η οντογένεση της αντίληψης υποδεικνύει ότι η αντίληψη χωριστών και μεμονωμένων αντικειμένων (δεδομένων) έπεται της αντίληψης συνόλων και ολοκληρωμένων δομών (Vygotsky, 1999a, 29). Αυτή η ανάπτυξη της αντίληψης είναι παράλληλη με την οντογένεση της ομιλίας. Μολονότι αρχικά η γλώσσα φαίνεται να σχηματίζεται από μεμονωμένα φωνήματα ή λέξεις που μέλλουν να οργανωθούν σε δομές με νόημα σε κατοπινά στάδια της ανάπτυξης του ατόμου, οι μεμονωμένες λέξεις του παιδιού δεν πρέπει να νοούνται ως λέξεις καθαυτές αλλά ως αντικαταστάσεις προτάσεων οι οποίες προσδιορίζουν πλήρεις καταστάσεις και διαδικασίες και δεν σημαίνουν μεμονωμένα αντικείμενα¹⁰. Ο Βιγκότσκι υποστηρίζει ότι:

Η πρωταρχική λειτουργία της λέξης που το παιδί πραγματικά μεταχειρίζεται μπορεί να αναχθεί στη δείξη, στην απομόνωση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου από όλο το σύνολο που αντιλαμβάνεται το παιδί στην πλήρη κατάσταση (...). Η ομιλία δεν συνοδεύει απλώς την αντίληψη των παιδιών – ήδη από τα πολύ πρώιμα στάδια αρχίζει να παίζει ενεργητικό ρόλο στην αντίληψη: το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον κόσμο όχι μόνο μέσα από τα μάτια του αλλά και μέσα από την ομιλία του (1999a, 29).

Μία σημαντική πλευρά της αντίληψης των ανώτερων ζώων είναι ότι δεν δρα ποτέ απομονωμένη αλλά αποτελεί μέρος ενός πολυπλοκότερου όλου. Η αντίληψη είναι μέρος μιας δράσης που κατευθύνεται προς την κατάκτηση ενός αντικειμένου το

οποίο έλκει το ζώο. Με την έννοια αυτή η αντίληψη είναι μία δυναμική διαδικασία: Συνδυάζεται πάντα με κινητική δραστηριότητα και κίνηση (Vygotsky, 1999a, 30). Η άποψη του Βιγκότσκι για τη διασύνδεση κίνησης και αντίληψης επαναδιατυπώνεται από τον Λεόντιεφ (1981), στο πλαίσιο της έννοιας της δραστηριότητας, και εξηγείται περαιτέρω από τον ορισμό του Μιχαΐλοφ για την αντιληπτική δραστηριότητα σε αναλογία με τις ψηλαφητικές κινήσεις (1980). Στην ανθρώπινη δραστηριότητα, ωστόσο, ο φυσικός συνδυασμός αντίληψης και κίνησης αποσυντίθεται με την εισαγωγή της διαμεσολάβησης του σημείου και της λέξης στη δράση και αντικαθίσταται από πολιτισμικές δομικές σχέσεις, με τρόπο που ολόκληρη η ανθρώπινη δραστηριότητα αποκτά έναν έμμεσο, διαμεσολαβητικό χαρακτήρα (Vygotsky, 1999a, 31).

Η δραστηριότητα των ζώων είναι προσοδευμένη στο άμεσο οπτικό (αντιληπτικό) πεδίο. Οργανώνεται απευθείας από τον στόχο-αντικείμενο. Από τη στιγμή που το αντικείμενο της δράσης τίθεται εκτός αντιληπτικού πεδίου, το πρόβλημα που αντιμετωπίζει το ζώο γίνεται ανεπίλυτο. Οι άνθρωποι, αντιθέτως, καθορίζουν και οργανώνουν τη δραστηριότητά τους μέσω λεκτικοποιημένων συστημάτων και μηχανισμών. Αυτός είναι ο λόγος που ο προσανατολισμός στον άμεσο στόχο δεν αρκεί από μόνος του για να εξηγήσει τη δραστηριότητα του ανθρώπου και, ακόμη πιο σημαντικό, τη λογική της. Μέσα από τη γλώσσα και τα συστήματα σημείων το αισθητηριακό πεδίο αναδιοργανώνεται. Η γλώσσα προσφέρει στους ανθρώπους την ικανότητα να τοποθετούν στοιχεία της παρελθούσας και παρούσας εμπειρίας μέσα στο ίδιο αισθητηριακό πεδίο. Γράφει ο Βιγκότσκι: «Η δυνατότητα τοποθέτησης στοιχείων από το παρελθόν και το παρόν οπτικό πεδίο (για παράδειγμα, το εργαλείο και ο στόχος) σε ένα ενιαίο πεδίο προσοχής οδηγεί, με τη σειρά της, στη μείζονα ανακατασκευή μιας άλλης σημαντικής λειτουργίας που συμμετέχει σε αυτή την επιχείρηση – της μνήμης» (1999a, 35).

Η ανθρώπινη αντίληψη έχει κατακτήσει έναν υψηλό βαθμό τελειότητας κατά την ιστορική ανάπτυξη του ανθρώπου. Η αντίληψη για να εκπληρωθεί απαιτεί αισθητηριακά όργανα. Αν και αναγκαία, η ύπαρξη των αισθητηριακών οργάνων δεν είναι ωστόσο επαρκής διότι εξίσου απαραίτητη για την πραγμάτωση της αντίληψης είναι η ενεργητική σχέση μεταξύ ανθρώπου και αντικειμένου. Ταυτόχρονα, από τη διαδικασία αυτή καθορίζεται ο βαθμός στον οποίο η αντανάκλαση είναι πλήρης. Για να είναι ικανοποιητική, η μελέτη της διαδικασίας της αντίληψης δεν περιορίζεται μόνο στην εξονυχιστική διερεύνηση των αισθητήριων οργάνων, της δράσης τους και των φυσικών χαρακτηριστικών των επιπτώσεων που έχει το αντικείμενο πάνω τους, αλλά επιπλέον «διεισδύει στη δραστηριότητα του υποκειμένου που διαμεσολαβεί τους δεσμούς του με τον αντικειμενικό κόσμο» (Leontiev, 1978, 20).

Η ριζικά κυμαινόμενη φύση της αντίληψης μπορεί επίσης να παρατηρηθεί οντογενετικά στην ανάπτυξη του παιδιού. Η αντίληψη του παιδιού είναι διαφορετική από του ενηλίκου, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενό της (το οποίο είναι γλωσσικά

και εννοιολογικά περιορισμένο) αλλά και ως προς τη μορφή της¹¹. Ο ενήλικος γνωρίζει τον κόσμο κυρίως με τα μάτια του, το παιδί με το στόμα του. Για να γίνει η παιδική αντίληψη σαν του ενήλικου απαιτείται μία μακρά διαδικασία απόκτησης εμπειριών και δεξιοτήτων. Η όραση του παιδιού δεν έχει προοπτική. Αντιλαμβάνεται το ίδιο αντικείμενο σε διάφορες αποστάσεις ως ποιοτικά διαφορετικό. Ωστόσο, δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι το παιδί είναι λιγότερο έξυπνο από τον ενήλικο. Είναι έξυπνο αλλά με έναν ποιοτικά διαφορετικό τρόπο (δηλαδή με έναν πιο πρωτόγονο τρόπο). Ο αντιληπτικός κόσμος του παιδιού είναι ασταθής και επιδεικτικός αλλαγών. Το παιδί αναπτύσσει ορθή αντίληψη του εξωτερικού κόσμου μόνο αφού συλλάβει και ενσωματώσει τις «οπτικές εικόνες». Μολονότι είναι πλέον ικανό να αντιληφθεί τον κόσμο ως ένα πλήρες όλον, του συμβαίνει ακόμη να συγχέει πραγματικότητα και φαντασία.

Είναι αναγκαίο να αναπτυχθεί η ομιλία και η σκέψη, ώστε να ενισχυθεί και να αυτονομηθεί επαρκώς η βασισμένη στην πραγματικότητα εμπειρία του παιδιού. (...) Μεγάλες πολιτισμικής φύσης μεταβολές πρέπει να σημειωθούν προκειμένου να βγει το παιδί από τη φάση της πρωτόγονης αντίληψης και να περάσει στην επόμενη φάση, εκείνη των ώριμων πλέον μορφών προσαρμογής στον εξωτερικό κόσμο (Vygotsky και Luria, 1992, 93-95).

Το αισθητηριακό υλικό και η λέξη είναι τα απαραίτητα μέρη της έννοιας.

Η έννοια δεν ζει απομονωμένη, δεν είναι ένα παγωμένο, στατικό μόρφωμα αλλά ένα μόρφωμα που απαντάται πάντοτε στη ζωτική και πολύπλοκη διαδικασία της σκέψης. Η έννοια εκπληρώνει πάντα κάποια λειτουργία στην επικοινωνία, στον συλλογισμό, στην κατανόηση ή στην επίλυση προβλημάτων (Vygotsky, 1987, 123).

Στα πρώιμα στάδια της οντογένεσης, οι λέξεις αποδίδονται σε αντικείμενα και σε ομάδες αντικειμένων χάρη σε απλούς εξωτερικούς συνειρμούς, είναι δε προσδεμένες σε συναισθηματικές «άμεσες» αντιληπτικές εμπειρίες. Στην ύστερη φάση της ανάπτυξης του παιδιού, οι λέξεις αποκτούν λειτουργίες κωδικοποίησης και αφαίρεσης-γενίκευσης που ταξινομούν τα αντιληπτικά δεδομένα χάρη στην ανάπτυξη της σημασίας.

Η ύπαρξη συνειρμών, όσο ισχυροί και πολλοί και αν είναι, δεν είναι αρκετή για να εξηγήσει τον σχηματισμό των εννοιών (Vygotsky, 1987, 123). Υπάρχει ένα τρίτο στοιχείο στον σχηματισμό των εννοιών – μία καθοριστική τάση που βασίζεται σε μία εικόνα ή ένα στόχο. Η έννοια σχηματίζεται μόνο αφού γίνει κατανοητή η αδυναμία επίλυσης ενός προβλήματος χωρίς αυτήν. Εντούτοις, ένα μοντέλο που αποσκοπεί

στην εξήγηση των ανώτερων ανθρώπινων δραστηριοτήτων και της οργάνωσής τους μόνο με όρους ανάγκης, δεν θα ήταν πλήρες. Όλες οι ανώτερες δραστηριότητες του ανθρώπου επιτελούνται με κάποια διαμεσολάβηση, η οποία στην περίπτωση της ψυχικής συμπεριφοράς παίρνει τη μορφή του σημείου ή της γλώσσας (βλέπε, επίσης, Luria, 1976, 49-50). Μελέτες έδειξαν ότι οι παραδοσιακές ψυχολογικές εξηγήσεις του σχηματισμού των εννοιών οι οποίες τον θεμελιώνουν μόνο σε λογικούς συνειρμούς δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματικότητα. «Το κύριο χαρακτηριστικό [του σχηματισμού των εννοιών] είναι η λειτουργική χρήση της λέξης ως μέσου εκούσιου προσανατολισμού της προσοχής, ως μέσου αφαίρεσης και απομόνωσης γνωρισμάτων και ως μέσου σύνθεσης και συμβολισμού των γνωρισμάτων αυτών μέσω σημείων» (Vygotsky, 1987, 164). Η αφαίρεση δεν είναι ένας ακόμη μηχανισμός ανάμεσα στους άλλους ψυχικούς μηχανισμούς της πολιτισμένης ψυχής. Πιο ορθό θα ήταν να πει κανείς ότι η αφαίρεση είναι το απαραίτητο συστατικό· είναι το εκ των ων ουκ άνευ εργαλείο της σκέψης. Η ομιλία δεν είναι η έκφραση κάποιας δήθεν φυσικής αντίληψης. Ανατέμνει την αντίληψη και απομονώνει ένα ιδιαίτερο σημείο από το σύνολο, εισάγοντας έτσι μία στιγμή ανάλυσης στη διαδικασία της αντίληψης· αντικαθιστά τη φυσική δομή της αντίληψης με πολύπλοκες, ψυχολογικές, διαμεσολαβούμενες δομές. Όπως είναι προφανές, η ενεργητική συμμετοχή της ομιλίας και ο διαμεσολαβούμενος καθορισμός της αντίληψης δεν αντιστοιχούν σε μια απλή, λεκτική αναπλήρωση του «φυσικού» με το «κοινωνικό». Μία τέτοια συμμετοχή και διαμεσολάβηση τονίζουν μάλλον την ενεργητική μορφή της ανθρώπινης αντίληψης ειδικά και των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών γενικά.

Η ρυθμιστική λειτουργία της γλώσσας στην ανθρώπινη νόηση υποδεικνύει, επίσης, την παρόμοια με τη γλώσσα φύση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η παρόμοια με τη γλώσσα δομή της ανθρώπινης δράσης συνάγεται από τον τρόπο που συναρτάται με τον περίγυρό της. Η κίνηση των ζώων ωριμάζει σε πολύ πρώιμο στάδιο και αποκτά μια απόλυτη κινητική λειτουργία. Ο κόσμος που αντιλαμβάνονται τα ζώα είναι καθηλωμένος και πεισματικά αδιάφορος στην αντίληψή τους. Εντούτοις, στην πρώτη παιδική ηλικία το παιδί κινείται με διάφορους τρόπους και οι κινήσεις του αυτές επικοινωνούν με αντικείμενα (μέσω των αισθήσεων και του συντονισμού μεταξύ χεριών και αισθήσεων, ιδίως της όρασης). Πρόκειται για δράσεις κυκλικές: έχουν να κάνουν τόσο με τα αντικείμενα όσο και με τον ίδιο τον εαυτό (Fichtner, 1999, 62).

Η εσωτερική ομιλία

Η περαιτέρω σπουδή των ρυθμιστικών λειτουργιών της γλώσσας αποφέρει μία σαφέστερη κατανόηση της αντίληψης, της φαντασίας, της βούλησης και της σκέψης.

Γράφει ο Βιγκότσκι: «Η εσωτερική ομιλία είναι ομιλία για τον εαυτό. Η εξωτερική ομιλία είναι για τους άλλους» (1987, 257). Η εξωτερική ομιλία είναι η υλοποίηση της σκέψης. Με την εσωτερική ομιλία η διαδικασία αντιστρέφεται: η ομιλία μετατρέπεται σε σκέψη που κατευθύνεται προς τα έσω. Η ομιλία είναι μία συλλογική δραστηριότητα. Όλα αυτά θα οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι οι δομές των δύο ειδών ομιλίας είναι διαφορετικές. Σε αντίθεση με τον Πιαζέ, ο οποίος θεωρεί την εγωκεντρική ομιλία αντανάκλαση της εγωκεντρικής σκέψης του παιδιού και πιστεύει ότι εξαφανίζεται καθώς το παιδί, μεγαλώνοντας, βγαίνει από την αυτιστική ατομικότητά του και ωριμάζει κοινωνικά, ο Βιγκότσκι υποστηρίζει ότι το σχήμα ανάπτυξης προέρχεται από τη συλλογικότητα και εξελίσσεται προς την ατομικότητα.

Η ομιλία που απευθύνεται στον εαυτό πηγάζει από μία διαφοροποίηση μιας αρχικώς κοινωνικής λειτουργίας της ομιλίας, από μία διαφοροποίηση της ομιλίας προς τους άλλους. Έτσι, η κεντρική τάση της ανάπτυξης του παιδιού δεν είναι μία βαθμιαία κοινωνικοποίηση που εισάγεται από έξω, αλλά μία σταδιακή εξατομίκευση που αναδύεται από τα θεμέλια της εσωτερικής κοινωνικοποίησης του παιδιού (Vygotsky, 1987, 259).

Αυτό σημαίνει ότι ένα άτομο, ως συστατικό του συλλογικού υποκειμένου, που απευθύνεται στους άλλους (πραγματοποιεί τις δυνατότητες των άλλων) έχει κάποια ιδέα για τις θέσεις και τις δυνατότητες των συντρόφων του. Αυτή την πραγματοποίηση χαρακτηρίζει ο Ιλιένκοφ «το ιδανικό στον άνθρωπο: Το ιδανικό επίπεδο που είναι παρόν σε ένα άτομο». Η εσωτερική ομιλία είναι μία υλική μορφή πραγμάτωσης αυτού του ιδανικού χώρου. Είναι μία μέθοδος ατομίκευσης της συλλεγόμενης δραστηριότητας διά της οποίας ο χειραφετημένος ατομικός εαυτός αναδύεται μέσα από το συλλογικό.

Μία σημασιολογική ιδιοτυπία της εσωτερικής ομιλίας είναι, κατά τον Βιγκότσκι, η ανωτερότητα της έννοιας (sense) επί της σημασίας (meaning). Η έννοια προσδιορίζει το σύνολο των ψυχολογικών καταστάσεων που συνδέονται με τη λέξη, το πλαίσιό της. Από την άλλη μεριά, η σημασία είναι απλώς μία – αν και η πιο σταθερή – από αυτές τις καταστάσεις. Είναι κατά κάποιον τρόπο ο ακρογωνιαίος λίθος στο οικοδόμημα της έννοιας. «Ο εμπλουτισμός της λέξης μέσω της έννοιας που αποκτά εντός πλαισίου, είναι ένας βασικός νόμος της δυναμικής της σημασίας» (1987, 276). Για τον Βιγκότσκι, η σχετικώς σταθερή σημασία (*ζνατσένιε*), που συνδέεται με το σημείο και το σύμβολο (*ζνακ*), έχει τη ρίζα της στην «έννοια» (*σμιστ*). Με άλλα λόγια, η σημασία έχει τη ρίζα της στην αντικειμενική δραστηριότητα και πρακτική του ανθρώπου επειδή η έννοια της λέξης «συνδέεται με τη χρήση της σε διάφορα πλαίσια» (Vygotsky, 1987, 276). Η έννοια συσχετίζεται, επίσης,

με την ίδια την πράξη της σκέψης ή του σκέπτεσθαι του ατόμου. Η εξάρτηση της σημασίας από την έννοια ευθύνεται για τη δυναμική φύση της σημασίας, γεγονός που οδηγεί, κατά τον Βιγκότσκι, στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ των δύο. «Απομονωμένη στο λεξικό, η λέξη έχει μόνο μία σημασία. Εντούτοις, η σημασία αυτή δεν είναι παρά δυναμική, μόνο στον ζωντανό λόγο μπορεί να εκπληρωθεί» (1987, 276). Η σκέψη ωστόσο είναι στενά συνδεδεμένη με την πραγματικότητα μέσω των εννοιών (concepts) και, επομένως, ακόμη και η πιο προσωπική πλευρά της σημασίας, η προσωπική έννοια, έχει επίσης τη ρίζα της στην αντικειμενική δραστηριότητα του ανθρώπου και, κυρίως, στη διαδικασία της δουλειάς.

Επιλύοντας το πρόβλημα της συνείδησης

Σύμφωνα με τον Βολόσινοφ, η διαφορά μεταξύ ενός σημείου και ενός απλού υλικού πράγματος συνίσταται στο ότι το δεύτερο (π.χ., ένα αντικείμενο) δεν πηγαίνει πέρα από τον εαυτό του. Παρ' όλα αυτά, ως αντικείμενο, μπορεί να συνδυαστεί με ένα σημείο, ή να αναλάβει τον ρόλο, τη λειτουργία, ενός σημείου, ή τέλος να γίνει ένα σημείο. Βέβαια, το σημείο δεν υπάρχει μόνο στην πραγματικότητα. Από τη στιγμή που έχει σημασία, έχει και αξία: μπορεί να είναι σωστό, λάθος, αληθινό, ψευδές, δίκαιο, καλό κ.λπ. Καθετί το ιδεατικό έχει επομένως μία σημειωτική αξία. Ως φαινόμενο που ανήκει στον εξωτερικό κόσμο, το ιδεατικό σημείο που αντανακλά και διαθλά την πραγματικότητα, παρουσιάζει κάποια μορφή ενσωμάτωσης. Η ενσωμάτωση αυτή μπορεί να είναι ήχος, χρώμα ή κάτι παρεμφερές. Το σημείο και τα αποτελέσματά του λαμβάνουν χώρα στον εξωτερικό κόσμο (Voloshinov, 1973, 11). Η πραγματικότητα όχι μόνο αντανακλάται αλλά και διαθλάται στη συνείδηση, επειδή η νόηση είναι μία ενεργητική διαδικασία που συλλαμβάνει την πραγματικότητα μέσω εννοιών-εργαλείων (εννοιολογικών αισθητήριων οργάνων). Οι έννοιες, από τη μία πλευρά, συσχετίζονται με αντικείμενα και, από την άλλη, συσχετίζονται με άλλες έννοιες. Εμφανίζονται σε ένα εννοιολογικό δίκτυο με μήκη και πλάτη, όπου οι συντεταγμένες ορίζουν τον βαθμό γενίκευσης και αφαίρεσης των εννοιών (Vygotsky, 1987, 226). Χάρη στις συντεταγμένες αυτές, οι έννοιες συσχετίζονται πάντοτε με αντικείμενα αλλά διαμεσολαβούνται από άλλες έννοιες: επιπλέον, τούτη η συσχέτιση με αντικείμενα διαμεσολαβείται από το γλωσσικό σύστημα σημείων. Αυτός είναι ο λόγος που οι έννοιες δεν δηλώνουν ποτέ την ουσία των πραγμάτων όπως είναι: στην αντίθετη περίπτωση, οι επιστήμες δεν θα ήταν απαραίτητες, συμπεραίνει ο Μαοξ.

Η παραδοσιακή φιλοσοφία εντοπίζει τα ψυχικά φαινόμενα εις τη συνείδηση, μολονότι ανήκουν στο σημείο και στην επικράτεια της σημειωτικής, όντας ως εκ τούτου μέρος του εξωτερικού κόσμου. Γράφει ο Βολόσινοφ:

Ο ιδεαλισμός, όπως και ψυχολογισμός, παραγνωρίζουν το γεγονός ότι η κατανόηση δεν μπορεί να επέλθει παρά μόνο μέσα σε ένα είδος σημειωτικού υλικού (π.χ., της εσωτερικής ομιλίας), ότι το κάθε σημείο σχετίζεται με ένα άλλο σημείο και ότι η ίδια η συνείδηση δεν μπορεί να αναδυθεί και να γίνει ένα βιώσιμο γεγονός παρά μόνο στην υλική ενσωμάτωση των σημείων. (...) Κατανόηση είναι η απόκριση σ' ένα σημείο με σημεία (1973, 11).

Η παραγωγή του σημείου είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ συνειδήσεων. Επιπλέον, η κοινωνική αλληλεπίδραση είναι αδύνατη τόσο εάν δεν υπάρχει σημασία, όσο και αν δεν υπάρχουν σημεία. Με τη σειρά της, η σημασία σχετίζεται στενά με τη γενίκευση· η κοινωνική αλληλεπίδραση προϋποθέτει τη γενίκευση, ενώ σημασία και γενίκευση είναι δυνατές μόνο μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Γράφει ο Βιγκότσκι: «Οι ανώτερες μορφές ψυχικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης, που αποτελούν ένα τόσο σημαντικό γνώρισμα του ανθρώπου, είναι δυνατές μόνο επειδή – σκεπτόμενος – ο άνθρωπος αντανακλά την πραγματικότητα με γενικευτικό τρόπο» (1987, 48-9). Η ίδια η συνείδηση είναι γεμάτη από σημεία που συνιστούν ιδεατικά (ιδεολογικά) φαινόμενα¹². Η συνείδηση εμφανίζεται μόνον όταν γεμίσει με σημειωτικό περιεχόμενο και για τον λόγο αυτό προκύπτει μόνον ως κοινωνική αλληλεπίδραση. Επαναλαμβάνοντας το ίδιο λάθος, εντοπίζοντας δηλαδή τα ψυχικά φαινόμενα στη συνείδηση και μελετώντας την αποκομμένη από τις πραγματικές συνθήκες της γένεσης αυτών των φαινομένων, τόσο ο ιδεαλισμός όσο και ο εμπειρικός ψυχολογισμός περιορίζουν τη μελέτη της ιδεολογίας σε μελέτη της απομονωμένης συνείδησης και των νόμων της. Με την τακτική αυτή, αντιμετωπίζουν τη συνείδηση είτε ως υπερβατικότητα είτε ως ένα αμάλγαμα εμπειρικών δεδομένων. Στην πρώτη περίπτωση, η συνείδηση παρουσιάζεται σαν να είναι το παν· στη δεύτερη, συμποσούται στο τίποτε. Για τον ιδεαλισμό, η συνείδηση υπάρχει υπεράνω και πέραν της ύπαρξης καθορίζοντάς τη με κάποιο μυστηριώδη τρόπο. Για τον ψυχολογισμό, δεν είναι παρά μία συνένωση ψυχοφυσιολογικών αντιδράσεων που με κάποιον μαγικό τρόπο συνθέτουν ένα όλον με νόημα. Το σημείο μπορεί να παραχθεί μόνο στην κοινωνική σφαίρα. Με την έννοια αυτή, δεν είναι φυσικό αλλά κοινωνικό. Ο όρος «κοινωνικό» έχει μία συγκεκριμένη σημασία: Δεν αναφέρεται μόνο σε μία πληθώρα μελών που συναποτελούν ένα ιδιαίτερο είδος που καλείται *Homo sapiens*. Η κοινωνία είναι μία ειδική μορφή ένωσης την οποία οργανώνει ένα πλήθος ανθρώπων. Ως ιδεατικό προϊόν, η συνείδηση δεν μπορεί να προϋποθεθεί. Η ύπαρξή της πρέπει να δειχθεί και οφείλει να εξηγηθεί μέσω των αντικειμενικών, κοινωνικών καταβολών της, όπως το διατυπώνει ο Βολόσινοφ: «Η ατομική συνείδηση είναι ένα κοινωνικό-ιδεολογικό γεγονός» (1973, 12). Γι' αυτό και η συνείδηση μόνο κοινωνιολογικά μπορεί να οριστεί.

Ένα ιδεατικό φαινόμενο αποκτά την πραγματικότητά του από την αντικειμε-

νική πραγματικότητα του κοινωνικού σημείου. Επομένως, ως ιδεολογικό προϊόν, η ίδια η πραγματικότητα της συνείδησης εξαρτάται από την αντικειμενική πραγματικότητα της κοινωνικής σφαίρας. Η ιδεολογική δομή δεν συγκροτείται από την ατομική συνείδηση· αντίθετα, η ατομική συνείδηση οφείλει την υπόστασή της στην ύπαρξη της αντικειμενικής πραγματικότητας του ιδεολογικού εποικοδομημάτος.

Όταν δίνουμε στην ψυχή ή στην ατομική συνείδηση τη θέση αντικειμένου και μέρους της εξωτερικής πραγματικότητας, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με το ακόλουθο πρόβλημα: Πώς μπορούμε να ορίσουμε την ενδότερη εμπειρία με εξωτερικούς, αντικειμενικούς όρους; Η βάση της απάντησης είναι ότι η πραγματικότητα της ψυχής, η ενδότερη εμπειρία, είναι η πραγματικότητα του σημείου. Η ψυχή δεν μπορεί να αναχθεί σε φυσιολογικές και νευρικές διαδικασίες. Το υποκείμενο, η συνείδηση ή η ψυχή, κατοικεί τη μεθόρια περιοχή που χωρίζει τον οργανισμό από τον κόσμο που τον περιβάλλει. Αυτός είναι ο παράδοξος τρόπος ύπαρξης της συνείδησης. Το παράδοξο δηλαδή είναι ότι η εσωτερικότητα της συνείδησης θεμελιώνεται πάνω στην εξωτερική πραγματικότητα. Για να το θέσουμε διαφορετικά: Μολονότι δεν υπάρχει έμφυτη ουσία στη συνείδηση και παρόλο που η ίδια βασίζεται ολοκληρωτικά στην εξωτερική πραγματικότητα και εμπειρία, εντούτοις υπάρχει στη συνείδηση μία έννοια ενδόμυχης πρόσβασης. Η συνείδηση είναι προσιτή εσωτερικά και ενδόμυχα, παρόλο που η συγκρότησή της δεν είναι εσωτερική και ενδόμυχη.

Οτιδήποτε αποκτά σημειωτική εμπειρία μπορεί να γίνει σημειωτικό υλικό για την ψυχή και το σημαντικότερο από αυτά τα υλικά είναι η εσωτερική ομιλία. Η εσωτερική ομιλία δεν ταυτίζεται με τη σκέψη. Επιπλέον, η συνείδηση δεν μπορεί να αναχθεί στην ομιλία – εσωτερική ή εξωτερική. Παρ' όλα αυτά, γενικά η ομιλία και ιδιαίτερα η εσωτερική ομιλία εμφανίζονται ως το σημειωτικό υλικό της συνείδησης, του εαυτού. Πόσο μάλλον που η απόκτηση γλώσσας και η διαμόρφωση του σημειωτικού υλικού συμπίπτουν με τη διαμόρφωση του εαυτού ή της ψυχής. Η δε γλώσσα (η ομιλία) επηρεάζει ρυθμιστικά και καθοριστικά τον σχηματισμό των εννοιών γενικά και την έννοια του εαυτού ιδιαίτερα. Γράφει ο Βολόσινοφ: «Η λέξη είναι το θεμέλιο, ο σκελετός της ενδότερης ζωής. Δίχως τη λέξη, η ψυχή θα συρρικνωνόταν στο ελάχιστο· δίχως όλες τις άλλες εκφραστικές δραστηριότητες, θα αφανιζόταν τελείως» (1973, 29).

Μελετώντας την ψυχή και τη σημασία που εφαρμόζεται στο υλικό της ενδότερης δραστηριότητας, συνειδητοποιούμε ότι η ενότητα της ψυχής έχει δύο επίπεδα: Το πρώτο είναι η ενότητα που απεικονίζει η συγκεκριμένη ψυχή ως μέρος της αντικειμενικής, εξωτερικής σφαίρας. Το δεύτερο είναι η ενότητα που εκφράζεται από τον καθορισμό της ψυχής ως βιολογικής ενότητας μαζί με το σύνολο όλων των ιστορικών και κοινωνιολογικών παραγόντων. Σε τελική ανάλυση, τούτη η δεύτερη σφαίρα είναι μέρος και στοιχείο της ευρύτερης σφαίρας της ιδεολογίας. Η βιολογική και η κοινωνικο-πολιτισμική πλευρά των ψυχικών λειτουργιών αναπτύσσο-

νται παράλληλα για να δημιουργήσουν τις ανώτερες ψυχικές λειτουργίες. Η συγχώνευση αυτών των δύο γραμμών ανάπτυξης, στην οποία αναγνωρίζεται η πρωτόγονη περιοχή που υπάρχει μεταξύ του φυσικού και του πολιτισμικού, προσδιορίζει τη «φυσική ιστορία του σημείου» (Vygotsky, 1999a, 50). Κατανοώ την ενδότερη ψυχή σημαίνει αποδίδω ένα συγκεκριμένο σημείο σε μία ολότητα άλλων αλληλοεξαρτώμενων σημείων, ενώ κατανοώ την προηγούμενη έννοια της ψυχής σημαίνει την αποδίδω σε ένα προσαρμοσμένο σε αυτήν ιδεατικό σύστημα (Voloshinov, 1973, 34-5). Η βασική μορφή της παρατήρησης της ψυχής είναι η ενδότερη εμπειρία ή η ενδοσκόπηση. Ωστόσο η ενδοσκόπηση επιτελείται μέσω σημείων και ένα ενδότερο σημείο μπορεί να είναι επίσης εξωτερικό. Η ενδοσκόπηση πρέπει να εκφράζεται· πρέπει να ανάγεται στο επίπεδο της εξωτερικής έκφρασης. Από τη στιγμή που η ενδοσκόπηση (η αυτο-παρατήρηση) είναι μία μορφή παρατήρησης, πρέπει να γίνει κατανοητή. Αυτή η παρατήρηση δεν είναι ορατή ή αισθητή· γίνεται κατανοητή μέσω σημείων. Κατανοώ σημαίνει φωτίζω ένα σημείο με τη χρήση άλλων σημείων (Voloshinov, 1973, 37).

Από τη στιγμή που έχουμε κατανοήσει τη συνείδηση ως γέμισμα με σημειωτικό υλικό, συλλαμβάνουμε την αντικειμενική ιδεατική συγκρότησή της και εμποδίζουμε την ιδέα της χειραφέτησής της από το άμεσο πεδίο της δράσης και της παραγωγής. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι το πρόβλημα της συνείδησης έχει επιλυθεί και το νόημα της «κοινωνικότητας της συνείδησης» έχει διασαφηνιστεί. Διαπιστώνουμε επιπλέον ότι η διαδικασία της ατομίκευσης του ανθρώπου μέσω της γλωσσικής δραστηριότητας και των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών, όπως την παρουσιάζει ο Βιγκότσκι, βρίσκει τη συνέχειά της στη θεωρία του Λεόντιεφ για την αντικειμενικοποίηση της συνείδησης μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας. Έτσι επιλύεται διαλεκτικά το φαινομενικό «παράδοξο» της συνείδησης.

Μετάφραση: Άννα Σπυριάκου

Σημειώσεις

1. Η αντανάκλαστικολογία ή ρεφλεξολογία είναι μία ψυχολογική σχολή του 20ού αιώνα που μελετά την ανθρώπινη δράση απλώς ως σύνολο εξαρτημένων αντανάκλαστικών· μπορεί επίσης να θεωρηθεί το ρωσικό ανάλογο του αμερικανικού συμπεριφορισμού.
2. Το επίθετο «σημειωτικό» αναφέρεται στο σημείο. Η εισαγωγή του όρου έγινε από τον Σωσσύρ, ο οποίος ανέτρεξε στο αρχαίο ελληνικό *σημείον*. Δεδομένου ότι αποτελεί σύστημα σημείων, η γλώσσα είναι το σημαντικότερο μεταξύ πολλών σημειωτικών συστημάτων.
3. Για μία μελέτη των παράλληλων χαρακτηριστικών της κρίσης στην ψυχολογία στις αρχές του 20ού αιώνα και στις μέρες μας, βλέπε Jantzen, 2002.
4. Η περιγραφική ψυχολογία είναι μία σχολή που ίδρυσε ο Γερμανός φιλόσοφος Βίλχελμ Ντίλταϊ (Wilhelm Dilthey). Είναι επίσης γνωστή ως ερμηνευτική ψυχολογία. Σκοπός της ήταν να

αποδείξει ότι τα ψυχικά φαινόμενα μπορούν να περιγραφούν αντικειμενικά χωρίς καταφυγή σε ενδοσκοπικές μεθόδους.

5. Η «συμπρακτική» όψη της λέξης σχετίζεται με το πεδίο που αποτελεί η ανθρώπινη συμπεριφορά.

6. Συνειρμισμός είναι η άποψη σύμφωνα με την οποία όλες οι ψυχικές λειτουργίες, όπως η μνήμη, η προσοχή, η σκέψη κ.λπ., εξηγούνται με τη σύνδεση ατομικών δεδομένων.

7. «Η βασική λειτουργία της λέξης είναι η “αναφορική” λειτουργία της. Σύμφωνα με τον Βιγκότσκι, όλες οι λέξεις διαθέτουν αναφορά σε αντικείμενο. Μπορούν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατα των αντικειμένων. Η λέξη είναι πάντα προσανατολισμένη προς ένα αντικείμενο, μία πράξη, μία ιδιότητα ή μία σχέση» (Luria, 1982, 34).

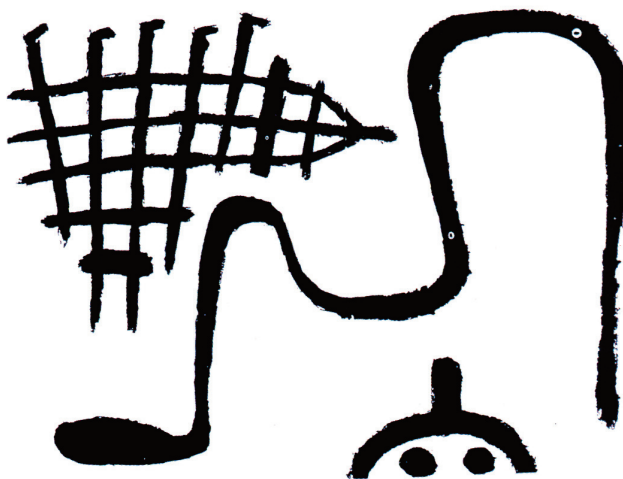
8. Για μία εμπειριστατωμένη μελέτη της σχέσης των απόψεων του Μηντ και του Βιγκότσκι και της κοινής διανοητικής τους προέλευσης, βλέπε Valsiner και van der Veer, 2005.

9. Μία παρεμφερής προσέγγιση επιχειρήθηκε πρόσφατα από τη γνωσιακή επιστήμη· βλέπε Giere, 2006.

10. Ο Βολόσινοφ αναφέρεται σε τούτη τη γενικευτική όψη των μεμονωμένων λέξεων ως «πολυπλοκότητα της σκέψης» (Voloshinov, 1973, 100-102).

11. Ο Βιγκότσκι προσεγγίζει την αντίληψη και τη σχέση της με τη γλώσσα και άλλες νοητικές ικανότητες θεωρώντας «τη γλώσσα ως το πιο αποφασιστικό στοιχείο κατά τη συστηματοποίηση της αντίληψης· δεδομένου ότι οι λέξεις είναι οι ίδιες προϊόντα κοινωνικο-ιστορικής ανάπτυξης, γίνονται τα εργαλεία της διατύπωσης αφηρημένων εννοιών και γενικεύσεων, και διευκολύνουν τη μετάβαση από την αδιαμεσολάβητη αισθητηριακή αντανάκλαση στη διαμεσολαβημένη, λογική σκέψη» (Luria, 1976, 49-50).

12. Ο όρος «ιδεολογικός» όπως τον εννοεί ο Βολόσινοφ σημαίνει «ψυχικός» ή «ψυχικό φαινόμενο». Δεν πρέπει να συγχέεται με τη σημερινή χρήση του που εκλαμβάνει την ιδεολογία ως έκφραση πολιτικών τάσεων. Στην αντιπαράβολή της, ωστόσο, με το «ψυχικό», που έχει καθαρά υποκειμενικές συνδηλώσεις, η «ιδεολογία» σημαίνει αντικειμενικά φαινόμενα, μάλιστα τονίζει την αντικειμενικότητα των ψυχικών φαινομένων. Έτσι, πέρα από τα προσωπικά ψυχικά φαινόμενα, τα πεδία που συναπαρτίζουν το εποικοδόμημα, όπως η θρησκεία, η τέχνη, οι επιστήμες, θεωρούνται ιδεολογία ή ιδεολογικά.

Σχέδιο του Klee που δόθηκε ως βάση άσκησης από τη Κλεω Μακρή (σελ. 84, 112, 116).